

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΜΟΥΣΙΚΗΣ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
UNIVERSITY OF CRETE

Οπ.Αν.Ε.Μ.Κ.
Εργαστήριο Οπτικής Ανθρωπολογίας:
Εικόνα-Μουσική-Κείμενο

ΙΕΜΚ | ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ

Μουσική και κείμενο στην ηλεκτρονική προφορικότητα.

Η περίπτωση του ηλεκτρονικού μοιρολογιού στην Κρήτη.

Αγγελική Λυγινού
Άρης Τσαντηρόπουλος

Αγγελική Λυγινού¹ - Άρης Τσαντηρόπουλος²

Μουσική και κείμενο στην ηλεκτρονική προφορικότητα. Η περίπτωση του ηλεκτρονικού μοιρολογιού στην Κρήτη.

Εισαγωγή

Κρήτη, ένας ολόκληρος κόσμος μέσα σε ένα δικό του σύμπαν. Ένας τόπος που έχει γεννήσει φαντασιακά και έχει δομηθεί πάνω σε δικούς του νόμους. Οι παραδοσιακές κοινωνίες³ του νησιού έχουν διαρθρωθεί με ένα αξιακό σύστημα που στις εκτός νησιού κοινωνίες μπορεί να φαντάζει μη κατανοητό ή και να είναι εντελώς μη αποδεκτό. Τα ισχυρά στεγανά άρχισαν να διαρρηγνύονται με την έλευση του αστισμού και της εσωτερικής αλλά και εξωτερικής μετανάστευσης από τις αρχές του 20ού αιώνα. Άλλαξε ο τρόπος ζωής και οι προτεραιότητες, οι οικογενειακές όμως σχέσεις στο νησί παρέμειναν αναλλοίωτα στενές και σταθερές. Αυτοί ακριβώς οι οικογενειακοί δεσμοί είναι που συνεχίζουν να διατηρούν τις τελετουργικές πρακτικές του παρελθόντος, οι οποίες λαμβάνουν μετασχηματισμένες μορφές και προσαρμόζονται στις νέες κανονικότητες. Το μοιρολόι έρχεται από το παρελθόν με μια τεράστια δυναμική και μετασχηματίζεται σε μια νέα κανονικότητα την οποία και θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε στη παρούσα πραγματεία. Η γυναίκα του θρήνου κεντρικό πρόσωπο μαζί με το νεκρό θα μας απασχολήσει επίσης. Θα τη δούμε να περνά από τη σιωπή στην αποδέσμευση που της χαρίζεται την οριακή στιγμή του θανάτου. Την ώρα που ο νεκρός διαβαίνει τη δική του πύλη προς την ανυπαρξία και τη λήθη, η γυναίκα μοιάζει να ανοίγει μια άλλη πύλη που την οδηγεί από την σιωπή και την αορατότητα στο κέντρο της κοινότητας και της τελετουργίας. Η μοιρολογίστρα αποκτά διαστάσεις μυθικές, ένα απόκοσμο πλάσμα ικανό να συνομιλεί με τους νεκρούς. Γίνεται οδηγός προς τη πύλη που με το αλλόκοσμο νανούρισμα της οδηγεί και κατευνάζει τις ψυχές που καλούνται να εγκαταλείψουν το κόσμο των ζωντανών. Ως ο έμπυχος πυρήνας της τελετουργίας δεν μπορεί να λείπει από την ώρα του θανάτου και οι σύγχρονες μορφές ακόμα μοιάζει να απαιτούν την παρουσία της ακόμα και όταν κάνουμε λόγο για το ψηφιακό σύμπαν.

¹ Υπ. Διδάκτωρ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Ιονίου Πανεπιστημίου

² Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

³ Νιτσιακός, 1991

ΜΕΡΟΣ Α΄

1. Μελέτη και ερευνητικός σχεδιασμός

Η εν λόγω πραγματεία επιχειρεί να φωτίσει τη μετασχηματισμένη μορφή του μοιρολογιού, όπως εντοπίζεται αυτή τη στιγμή στο νησί της Κρήτης. Τις μορφές που λαμβάνει και τους σκοπούς που εξυπηρετεί. Μέσω επιτόπιας έρευνας και παρατήρησης, καθώς και συλλογής ηλεκτρονικών δεδομένων, θα επιχειρήσουμε να φωτίσουμε κάθε πλευρά της νέας υβριδικής μορφής του κρητικού μοιρολογιού που μοιάζει να έρχεται να αναστήσει την πρακτική του μοιρολογήματος, μια πρακτική που τείνει να εξαλειφθεί, διαμεσολαβημένου, πια από την τεχνολογία και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Η πραγματεία θα κινηθεί γύρω από δύο βασικούς άξονες. Στον πρώτο θα πραγματευτούμε το κρητικό μοιρολόι και τα χαρακτηριστικά που αυτό λάμβανε στην παραδοσιακή κοινωνία του νησιού. Θα δούμε τα χαρακτηριστικά του κρητικού μοιρολογιού που το διαφοροποίησαν από την υπόλοιπη Ελλάδα και ήταν αυτά που βοήθησαν στη συνέχιση του στη σύγχρονη κοινωνία μέσω μιας νέας μετασχηματισμένης μορφής αυτής του λεγόμενου “ηλεκτρονικού μοιρολογιού”. Θα δούμε τις έννοιες της τιμής και της ντροπής που διέπουν τις παραδοσιακές κοινωνίες του νησιού και πώς αυτές κινούν τα νήματα του μοιρολογιού και το πώς σχετίζονται με έμφυλους ρόλους και ιεραρχήσεις. Πώς η διαμόρφωση της ιδιαίτερης τοπικής ταυτότητας προσδίδει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στο μοιρολόι, τα οποία συνεχίζουν να διατηρούν όταν προβαίνουν σε δημόσιες αναρτήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Τέλος θα δούμε την εικονοποιία του θανάτου όπως αυτή γεννήθηκε μέσα στις παραδοσιακές κοινωνίες.

Ο δεύτερος βασικός πυλώνας σχετίζεται με το ηλεκτρονικό μοιρολόι, το αντιμετωπίζουμε ως ένα νέο υβριδικό είδος που προέρχεται από το παραδοσιακό μοιρολόγημα, υιοθετεί όμως δικούς του εσωτερικούς νόμους και εξυπηρετεί δικούς του σκοπούς. Σε αυτό το μέρος θα δούμε εκτενώς τις διαφορές που διακρίνουν ένα ηλεκτρονικό μοιρολόι από μια πένθιμη μαντινάδα, ποιος επιλέγει τι και τι εν τέλει είναι αυτό που επιτρέπεται στο υποκείμενο να χρησιμοποιήσει ως μέσω έκφρασης ανάλογα με τη κοινωνική θέση και το φύλο του.

Η εν λόγω πραγματεία προκύπτει ως αποτέλεσμα συνδυαστικής μεθόδου: επιτόπια έρευνα πεδίου και χρήση ημι-δομημένων συνεντεύξεων και αφηγήσεων ζωής όπως και εκτενή βιβλιογραφική έρευνα, τόσο σε λαογραφικές καταγραφές καθώς και σχετικές μελέτες, δημόσιες ψηφιακές αναρτήσεις και λοιπές ψηφιακές καταγραφές.

2. Οι έννοιες της προφορικότητας και της εγγραμματοσύνης στη λαϊκή ποιητική δημιουργία

Στο άκουσμα της λέξης *μοιρολόι* το μυαλό μας ανατρέχει στη μαυροντυμένη πενθούσα μορφή που θρηνεί πάνω από το νεκρό αγαπημένο της. Λέξεις συνειρμικά τακτοποιημένες συνοδεύουν τον νεκρό ως κατευόδιο στο μακρύ ταξίδι της ανυπαρξίας. Λέξεις που ηχούν ανατριχιαστικές, λέξεις γεμάτες αγάπη, λέξεις εγκωμιαστικές μα και γεμάτες παράπονο δομούν το πηγαίο αυτό μακάβριο τραγούδι. Ρυθμοί και ήχοι ανάγουν την παραδοσιακή ψυχή των προφορικών κοινωνιών της σοφίας σε μια υπέρτατη σχεδόν ιερή μέθεξη. Ο λόγος που εκφέρεται προφορικά και φυλακίζεται μονάχα στην ψυχή και τις

αναμνήσεις των ανθρώπων που είναι εκεί την δεδομένη στιγμή για να τον συλλάβουν, μια παράσταση που η ακοή και η όραση καθορίζουν και δομούν την πρόσληψη που σε δεύτερο χρόνο θα μεταφερθεί μέσω της άτυπης μαθητείας από γενιά σε γενιά. Το μοιρολόι δεν ξεφεύγει από τη μοίρα της κοινωνίας που γεννάται και αυτές οι παραδοσιακές κοινωνίες, που το δημιουργούν, είναι κατά βάση οι προφορικές κοινωνίες. Στην προσπάθεια να πλαισιωθεί το μοιρολόι ως λόγος, θα παρουσιάσω τις θεωρίες που σχετίζονται με τις προφορικές και εγγράμματες κοινωνίες και τα χαρακτηριστικά τους.

Ο Ong (1982) στο το έργο του *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη* παρουσιάζει τις διαφορές και τις ιδιομορφίες τω προφορικών και εγγράμματων κοινωνιών.

Οι προφορικές κοινωνίες είναι εκείνες στις οποίες η μετάδοση της γνώσης και των εμπειριών γίνεται κατά βάση μέσω του προφορικού λόγου (Ong, 1982: 54). Η γνώση δεν καταγράφεται σε γραπτές μορφές αλλά μεταφέρεται από γενιά σε γενιά μέσω της προφορικότητας. Στις κοινωνίες αυτές έννοιες όπως η κοινότητα, η μνήμη τόσο η ατομική αλλά κυρίως η συλλογική, η παράδοση και η σοφία παίζουν καταλυτικό ρόλο ως προς της διατήρησή τους. Η κοινότητα παίζει το κεντρικότερο ρόλο στη διατήρηση και τη μετάδοση της προφορικής παράδοσης. Οι ιστορίες και οι μύθοι συνδέονται άμεσα με την ταυτότητα και την ιστορία της κοινότητας, όπως και η μνήμη η οποία διατηρείται μέσα στα μέλη ως ζωντανοί θεματοφύλακες των ιστοριών που οφείλει η κοινότητα να μεταδώσει όσο το δυνατόν πιο ακέραιη στις επόμενες γενεές της. Μέσω της συλλογικής μνήμης η κοινότητα μοιράζεται τις ιστορίες και τις αναμνήσεις της, ενισχύοντας έτσι την αίσθηση της ταυτότητας και του ανήκειν. Η παράδοση είναι δυναμική, ενισχύεται και εξελίσσεται με το πέρασμα του χρόνου ο οποίος την θεμελιώνει και την ισχυροποιεί. Οι ιστορίες προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες και σε πολλές περιπτώσεις επανανοηματοδοτούνται. Κάθε άνθρωπος που διηγείται μια ιστορία προσθέτει το δικό τους λιθαράκι στην αφήγηση, η οποία ποτέ δε θα μπορεί να είναι ακριβώς ίδια και για αυτό ακριβώς το λόγο οι προφορικές κοινωνίες δημιουργούν στρατηγικές όπως οι λογοτυπικές σκέψεις προκειμένου να διασφαλιστεί η συνέχεια στη μεταλαμπάδευση της γνώσης των προφορικών κοινωνιών. Μας πληροφορεί ο Ong (1982:42) ότι οι λογότυποι λειτουργούν ως μνημονικά μέσα στις προφορικές κοινωνίες βοηθώντας τα υποκείμενα να συγκρατούν τις βασικές πληροφορίες ακέραιες. Πρόκειται για παγιωμένες ρυθμικές εκφράσεις που απαντώνται και στους εγγράμματους πολιτισμούς. Στους προφορικούς όμως δεν είναι δυνατό να υπάρξει καμία μορφή εκτεταμένης σκέψης χωρίς αυτές για αυτό και συναντώνται σχεδόν σε όλες τις καθημερινές τους εκφάνσεις. Η σκέψη που διατηρείται σε ένα προφορικό πολιτισμό είναι δεμένη με την επικοινωνία (Ong, 1982:43) στις προφορικές κοινωνίες οι άνθρωποι καθημερινά ανταλλάσσουν σκέψεις και ανακαλούν μνήμες μέσω τη αλληλεπίδρασης καθώς το κάθε άτομο της κοινότητας υπάρχει ως ξεχωριστός φορέας των γνώσεων της που μέσω της αλληλεπίδρασης τους καταφέρει να διατηρεί το βασικό της μνημονικό πυρήνα. Στους πολιτισμούς αυτούς τα υποκείμενα πρέπει να σκέφτονται βάση των μνημοτεχνικών προτύπων τα οποία έχουν διαμορφωθεί με τρόπο τέτοιο ώστε να εντυπώνονται στη μνήμη. Η σκέψη που γεννάται πρέπει να έχει έντονα ρυθμικά και ισορροπημένα πρότυπα και να ξεδιπλώνεται μέσα από επαναλήψεις και αντιθέσεις (Ong, 1982:44).

Ο Havelock παρατηρεί (1963:87) ότι η μνημονική ανάγκη αυτών των πολιτισμών είναι σε θέση να καθορίσει ακόμα και τη σύνταξη, των όσων προφορικά ειπώνονται. Ο Jousse (1978) από την άλλη κατάφερε να δείξει μελετώντας αρχαία Ελληνικά, αρχαία Αραμαϊκά Ταργκούμ, όπως και αρχαία

Εβραϊκά, τη στενή σχέση που αναπτύσσει ο ρυθμός και τα ρυθμικά πρότυπα αναφορικά με την αναπνευστική και κινητική λειτουργία των υποκειμένων που εκφέρουν το μνημοτεχνικό λόγο και την κατάληξη τους σε μια αρμονική διμερή συμμετρία. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι η διατήρηση της μνήμης αποτελεί αυτοσκοπό των πρωταρχικά προφορικών κοινωνιών, όπως τις αποκαλεί ο Ong, χωρίς οι κοινωνίες τέτοιου τύπου να χάνουν την ταυτότητα και τη δυναμική τους. Η εμπειρία αφομοιώνεται διανοητικά, μνημοτεχνικά (Ong,1982:46)• η σοφία ανάγεται σε υπέρτατη αρετή για αυτό και οι ηλικιωμένοι αντιμετωπίζονται με σεβασμό και δέος. Οι προφορικές κοινωνίες τους αντιμετωπίζουν ως σημαντικά μέλη και ως τις σημαντικότερες κοιτίδες συλλογικής μνήμης και εμπειριών, εξασφαλίζοντας τους με αυτό το τρόπο ενεργό ρόλο στην κοινωνική ζωή. Ο συντηρητισμός των προφορικών κοινωνιών και η προσκόλληση στις παραδοσιακές αξίες είναι η δικλίδα ασφαλείας που εμποδίζει οποιοδήποτε διανοητικό πειραματισμό που ενδεχομένως θα έθετε τις αξίες της κοινότητας υπό αμφισβήτηση προκαλώντας ανισορροπίες. Όταν όλη η επικοινωνία των μελών γίνεται προφορικά αναπτύσσεται αναγκαστικά μια δυναμική αλληλεπίδραση, ένα δούναι και λαβείν μεταξύ των ήχων και των υποκειμένων, αυτό σημαίνει ότι οι διαπροσωπικές σχέσεις που σχηματίζονται ανάμεσα στα μέλη παραμένουν ιδιαίτερα ισχυρές και εμπεριέχουν συμπάθειες και αντιπάθειες που ενίοτε κλυδωνίζουν τις σχέσεις αυτές (Ong,1982:53). Ένα ακόμα χαρακτηριστικό των προφορικών λόγων σχετίζεται με τη πομπώδη διάσταση των γεγονότων που ιστορούν. Οι ήρωες των προφορικών ιστοριών κατέχουν υπερφυσικά και μη ρεαλιστικά σε πολλές περιπτώσεις χαρακτηριστικά που εντυπώνονται στις μνήμες των ανθρώπων και είναι πιθανόν να τις αναπαράγουν σε μεγάλο βαθμό, όπως τις ακούνε. Τέτοιες πομπώδεις αφηγήσεις υπάρχουν και στις εγγράμμες κοινωνίες, όπως είναι τα παραμύθια, οι μύθοι και το θέατρο (Ong,1982:96) .

Ας δούμε όμως πρώτα τι ορίζουμε ως εγγράμμες κοινωνίες και ποια τα χαρακτηριστικά τους.

Οι εγγράμμες κοινωνίες είναι εκείνες, στις οποίες η γραφή αποτελεί βασικό μέσο επικοινωνίας, αποθήκευσης πληροφοριών και διατήρησης της γνώσης. Σε αντίθεση με τις προφορικές, όπου η γνώση μεταδίδεται μονάχα από στόμα σε στόμα, οι εγγράμμες κοινωνίες έχουν αναπτύξει συστήματα γραφής που επιτρέπουν την καταγραφή και την διάδοση πληροφοριών με μεγαλύτερη ακρίβεια και σε μεγαλύτερη κλίμακα. Η ύπαρξη αναπτυγμένου συστήματος γραφής επιτρέπει την καταγραφή και την αποθήκευση πληροφοριών σε διάφορα μέσα, τη διάδοση ιδεών σε μεγαλύτερη έκταση ιδιαίτερα μετά την επανάσταση της τυπογραφίας, όπου το βιβλίο έγινε ευκολότερα προσβάσιμο σε μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Οι εγγράμμες κοινωνίες δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στις επιστήμες και την εκπαίδευση των υποκειμένων τους. Καταγράφουν την ιστορία και θέτουν τις βάσεις της αντικειμενικότητας. Οι κοινωνίες αυτές δεν ασχολούνται μονάχα με τον ήχο της προφορικότητας. Ο ήχος που είναι κάτι τόσο εφήμερο και που χάνεται αμέσως μόλις ειπωθεί και ακουστεί η λέξη μπορεί να αντικατασταθεί με τη σταθερότητα των καταγραφών, εκεί που επικρατεί η όραση , εκεί που η εικόνα μπορεί να διατηρηθεί όσο το επιθυμεί το ίδιο το υποκείμενο εστιασμένο σε συγκεκριμένο σημείο. Χωρίς τη γραφή οι λέξεις δεν έχουν από μόνες τους καμιά ορατή παρουσία ακόμα και όταν το αντικείμενο που αναπαριστούν είναι στην πραγματικότητα ορατό (Ong,1982:39). Εν αντιθέσει με τις προφορικές κοινωνίες που αντιλαμβάνονται τις λέξεις ως κάτι που εμπεριέχει μέσα του δύναμη μιας και για να βγουν χρειάζεται κάποιος βαθιές αναπνοές και να παραχθεί ένας δυνατός εσωτερικός ήχος, οι εγγράμμες κοινωνίες ξεχνούν ότι έχουν προϋπάρξει ως προφορικές λέξεις και τείνουν να τις εξισώνουν με πράγματα που υπάρχουν εκεί έξω σε μια επίπεδη επιφάνεια (Ong,1982:41). Αποκλείοντας τη δύναμη από τις λέξεις, οι

εγγράμματα κοινωνίες αντιμετωπίζουν τις λέξεις περισσότερο πραγματιστικά και δεν δίνουν εύκολα μαγική διάσταση σε αυτές, όπως συμβαίνει στις προφορικές κοινωνίες, οι οποίες ταυτίζουν τον ήχο των λέξεων με τη δύναμη και κατ' επέκτασιν με το μεταφυσικό πολύ πιο εύκολα.

Η ανάπτυξη της γραφής διαχωρίζει τον γνώστη από το αντικείμενο της γνώσης του δίνοντας του τη δυνατότητα να αποστασιοποιηθεί από τα λεγόμενα του, να επανεξετάσει και να αναστοχαστεί πάνω σε αυτά, πράγμα αδύνατον σε μια κοινωνία εξ ολοκλήρου προφορική, όπου η λέξη που εκφωνείται δε μπορεί να διαγραφεί και που σε ένα ζωντανό περιβάλλον μπορεί εύκολα να τεθεί υπό άμεση αμφισβήτηση με έναν απαντητικό λόγο που εμπεριέχει επιχειρηματολογία. Το αλφάβητο ως μια απλή ακολουθία γραμμάτων αποτελεί τη γέφυρα μεταξύ προφορικής και εγγράμματης μνημοτεχνικής (Ong,1982:142). Είναι αυτό που σταδιακά έδωσε στο υποκείμενο τη δυνατότητα να αρχίσει να σκέφτεται τον εαυτό του και κάθε στιγμή της ζωής του σε έναν αφηρημένα τοποθετημένο χρόνο (Ong,1982:137).

Το μεγαλύτερο επίτευγμα της γραφής, κατά τον Ong, ήταν ότι κατάφερε να μεταφέρει την ομιλία από τον προφορικό και τον ακουστικό κόσμο στο κόσμο της όρασης μετασχηματίζονταν όχι μονάχα την ομιλία αλλά κυρίως την ανθρώπινη σκέψη. Η όραση είναι αυτή που καταφέρνει να θέτει τον παρατηρητή σε απόσταση έξω από αυτόν εν αντιθέσει με τον ήχο που διαρρέει το σώμα του μέσω της φυσικής πρόσληψης της ακοής του. Η καθοριστική απόσταση που μπορεί να διατηρήσει η όραση ως προσλαμβάνουσα ανθρώπινη αίσθηση μπορεί να μεταφέρει νοητά τον αναγνώστη σε μια κατάσταση εσωτερικής σκέψης που πυροδοτείται από το κείμενο που αναγιγνώσκει, δίνοντας τη δυνατότητα στην ενδοσκόπηση όπως την περιγράφει και ο Havelock (1963:83) ως ένα άνοιγμα της ψυχής όχι μονάχα προς το εξωτερικό αντικειμενικό κόσμο αλλά και τον εσωτερικό εαυτό προς τον οποίο ο αντικειμενικός κόσμος έρχεται σε αντιπαράθεση.

Στην πορεία θα δούμε πώς σχετίζεται η προφορικότητα και η εγγραμματοσύνη με τον τελετουργικό λόγο του μοιρολογιού σε μια προσπάθεια πλαισίωσης της έμψυχης τελετουργικής δημιουργίας του θανάτου.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Το μοιρολόι και οι σκοποί που εξυπηρετεί στις παραδοσιακές κοινωνίες της Κρήτης

1. Το μοιρολόι στη Κρήτη

Ως μοιρολόι ορίζεται το πένθιμο, λυπητερό τραγούδι μέσω του οποίου επιτρέπεται στα υποκείμενα να κοινωνούν τον πόνο τους. Η ετυμολογία του προέρχεται από τις αρχαίες ελληνικές λέξεις «μοῖρα» και «λέγω» (Μαρκαντωνάτος, 2013:238). Πρόκειται για μια μορφή λαϊκής έκφρασης, που αποτελείται από έμμετρο λόγο με επαινετικές εκφράσεις προς τον νεκρό αγαπημένο. Το μοιρολόι αποτελεί έναν ιδιαίτερο μουσικό - θα τολμούσαμε να πούμε - δημόσιο προφορικό λόγο, που ορίζει και ορίζεται από τα κοινωνικά στεγανά της κοινωνίας, μέσα στην οποία γεννάται.

Το νησί της Κρήτης ντυμένο με φαντασιακά, αυστηρούς, σαφείς κανόνες και προκαθορισμένους κοινωνικά ρόλους, αποτελεί έναν τόπο μοιρολογιού (Λυγινού, 2025:136), όπως είναι η Ήπειρος και η Μάνη. Τόποι, όπου το μοιρολόι άνθησε και διασώθηκε μέσω της προφορικότητας και των λαογραφικών και φιλολογικών καταγραφών των περασμένων δεκαετιών. Σημείο αναφοράς για το κρητικό μοιρολόι αποτελούν οι καταγραφές του Παύλου Βλαστού (1860) και η φιλολογική μελέτη του Γιάννη Τσουδερού (1976), όπου καταχωρισμένα ανά είδος μπορεί κανείς να αναζητήσει τα κρητικά μοιρολόγια. Τι συμβαίνει όμως με αυτές τις καταγραφές: διασώζονται ως επιβιώματα ή απαντώνται πια μονάχα ως ένα κειμενικό είδος, όπου ζωντανά μπορεί να το συναντήσει κανείς μονάχα σε ορισμένες ηλικιωμένες γυναίκες που ακόμα εφαρμόζουν την πρακτική του μοιρολογήματος, έχοντας διάγει ένα μεγάλο μέρος της ζωής τους μέσα στις προ νεωτερικές κοινωνίες, τις λεγόμενες παραδοσιακές;

Αυτό το ερώτημα έρχεται να απαντηθεί μέσω της επιτόπιας έρευνας που πραγματοποίησα κατά την περίοδο 2019-2021 στο πλαίσιο της τότε διπλωματικής εργασίας μου⁴. Τα ευρήματά μου εμφάνιζαν μια νέα μορφή μοιρολογιού που βρισκόταν στα σπάργανα. Μια αναγέννηση του θρήνου περίμενε καρτερικά να εστιάσει κάποιος σε αυτή. Και να! που το ηλεκτρονικό μοιρολόι ορθωνόταν μπροστά μου με τον αέρα του νέου, μα με τη ψυχή του παλαιού, η νέα αυτή υβριδική μορφή είχε έρθει και αναστήσει το μοιρολόι την ύστατη ώρα που ψυχορραγούσε.

Αναζητώντας την παράδοση, αναπάντεχα είδα μπροστά μου να σαρκώνεται ο μετασχηματισμός της, πρακτικές όπως αυτή του μοιρολογήματος που θεωρούσαμε πως εκλείπουν και οδηγούνται στον πλήρη αφανισμό έδειξαν δείγματα ζωής, νέας ζωής. Το *ηλεκτρονικό μοιρολόι*, ένας όρος που επινόησα στην προσπάθειά μου να προσδιορίσω τη νέα αυτή υβριδική μορφή, δεν αποτελεί απλά έναν επικήδειο δημόσιο λόγο μέσα από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, έρχεται με ορμή από το παρελθόν και διατηρεί την δυναμική του και τα χαρακτηριστικά του, εξυπηρετεί συγκεκριμένους σκοπούς, έχει δομή και όρια και είναι ικανό να πυροδοτήσει εκρηκτικές καταστάσεις. Μιας και απαντάται και σε περιπτώσεις “οικογενειακών”, όπως αποκαλείται διαφορετικά ή βεντέτα (Τσαντηρόπουλος, 2004:31).

⁴ Λυγινού, Α. (2021) *Το μοιρολόι ως γυναικεία θρηνητική πρακτική και οι μετασχηματισμοί του : η περίπτωση της Κρήτης*: Πανεπιστήμιο Κρήτης

Για να είμαστε, όμως,* σε θέση να κατανοήσουμε τη νέα αυτή μορφή, θα πρέπει να γνωρίσουμε καλύτερα την κοινωνία που το γέννησε και κάτι τέτοιο μπορεί να πραγματοποιηθεί μονάχα με μια αναγωγή στο παρελθόν, τόσο των κοινωνιών του νησιού αλλά και του ίδιου του μοιρολογήματος ως τελετουργικής πρακτικής.

Το μοιρολόι αποτέλεσε μια κομβική τελετουργική πρακτική κατά τους περασμένους αιώνες, την οριακή στιγμή του θανάτου υπήρξε ο αποδεσμευμένος γυναικείος λόγος, ο οποίος είχε δισυπόστατη μορφή. Πέρα από σαφής ένδειξη φροντίδας ήταν και μια βαλβίδα αποσυμπίεσης του συλλογικού πόνου⁵. Οι κλειστές κοινότητες χαρακτηρίζονταν από συλλογικότητες όπου η δημόσια γυναικεία έκφραση ήταν περιορισμένη. Στιγμές όπως αυτή του θανάτου διερρήγνυαν την κοινωνική ισορροπία⁶ και αποδέσμευαν τον καταπιεσμένο γυναικείο λόγο· έτσι βλέπουμε μοιρολόγια που μεταφέρουν αλήθειες οι οποίες αποκτούν δισυπόστατο ρόλο: ενώ φαινομενικά απευθύνονται στο νεκρό ο βασικός αποδέκτης τους είναι η ευρύτερη κοινότητα (Λυγινού, 2025:136). Τέτοιοι λόγοι, συναισθηματικά φορτισμένοι όπως τα μοιρολόγια, κινούνται από μια τεράστια δυναμική που πηγάζει από τον πόνο της απώλειας. Απώλεια για μια γυναίκα της παραδοσιακής κοινωνίας μπορεί να μην είναι μονάχα η φυσική απουσία του ανθρώπου της που καλείται να αντιμετωπίσει, αλλά και η δυσμένεια μέσα στην οποία καλείται να περιέλθει στη μετά θάνατον εποχή. Οι γυναίκες που έμεναν χήρες περιέπιπταν σε μεγάλη δυσμένεια· σε πολλές των περιπτώσεων άλλαζε εντελώς ο ρόλος τους στο κοινωνικό μικρό σύμπαν της κοινότητας της οποίας ήταν μέλη. Κάτι τέτοιο δικαιολογεί εν μέρει και την πρακτική του αυτομοιρολογήματος: κλαίγοντας τον νεκρό μου, κλαίω και την κακή μου μοίρα, την αβεβαιότητα που με περιμένει.

*Γιάντα Μανώλη δε μιλείς και δεν καλωσορίζεις,
Πως έλειπες πολύ καιρό ανθρώπους δε γνωρίζεις
Εμαύρισε το σπίτι μου και αράχνιασε η γιαυλή μου,
Και πόμειναν στην αρφανιά εγώ και το παιδί μου.
(...)*

*Μανώλη μου το σπίτι σου που φεγγε σα τον ήλιο,
Και δα πομένει σκοτεινό σα του γιαλού το σπήλιο
Και που θα βρω ένα δουλευτή Μανώλη να σου μοιάζει,
Να δώσω τα στιβάνια σου ξύλα να δεματιάζει.
Μανώλη πετροκόπε μου, πετροκουβαλητή μου,
Που έκτισες την κατοικιά να κάτσω μοναχή μου*

⁵ Ο πόνος ολόκληρης της κοινότητας, που καλούνταν η μοιρολογίστρα να αποσυμπίσει μέσω του κλάματος που προκαλούσε το μοιρολόι της.

⁶ Ο θάνατος αποτελεί μια οριακή κατάσταση (Turner, 2016) που επιτρέπει - λόγω της ανισορροπίας που δημιουργεί - την παρέκκλιση, εν προκειμένω το δημόσιο γυναικείο λόγο.

⁷ Ανδρικό παραδοσιακό υπόδημα

Και που θα βρώ να δουλευτή να δώσω το γαμπά⁸ σου,

Να φέρνει που και αγκαλιά ξύλα για τ'ορφανά σου

(Εθιανό⁹ κρητικό παραδοσιακό μοιρολόι)

(οπ. αν. Μότσιος, 1995:273)

Τα μοιρολόγια απαντώνται κατά τον Saunier¹⁰ σε δύο μορφές. Πρώτον, στα παραδοσιακά μοτίβα μοιρολογιών, που αποτελούν σταθερές φόρμες, όπου η μοιρολογίστρα τις προσαρμόζει στον εκάστοτε νεκρό και που έχουν συγκεκριμένες θέσεις μέσα στο κείμενο όπου εναλλάσσουν το όνομα και την ιδιότητα του νεκρού σε μια προσπάθεια να αποκτήσει όσο το δυνατόν πιο προσωπικό ύφος. Στα μοιρολόγια αυτά εντάσσονται και τα μοιρολόγια του Χάρου, η λαϊκή ποιητική δημιουργία συνδέεται άρρηκτα με το φαντασιακό των ανθρώπων για τον «κάτω κόσμο» και τη μετά θάνατον ζωή. Τα μοιρολόγια αυτά μεταβαίνουν από γενιά σε γενιά και διδάσκονταν κατά βάση μέσω της προφορικότητας, πρόκειται για μνημοτεχνικούς λόγους, που εντυπωσιάζουν και εντυπώνονται στον ακροατή. Το δεύτερο είδος αποτελείται από τα λεγόμενα ελεύθερα δίστιχα, τα οποία αποτελούν εμπνεύσεις της στιγμής. Στα ελεύθερα δίστιχα διαφαίνεται και η ικανότητα του ατόμου που τα δημιουργεί προς τη ρίμα. Ορισμένες γυναίκες έχουν έμφυτο το χάρισμα της δημιουργίας και είναι σε θέση να εμπνεύσουν με αυτές τις αυθόρμητες ρίμες τους, το άκουσμα των οποίων μπορεί να αποτυπωθεί στις μνήμες και τις συνειδήσεις άλλων γυναικών, οι οποίες να θελήσουν σε ένα δεύτερο χρόνο να τις υιοθετήσουν σε ένα δικό τους μοιρολόι. Τα μοιρολόια με ελεύθερα δίστιχα λόγω του αυθόρμητισμού που τα χαρακτηρίζει, ακόμα και αν υιοθετηθούν από τον κύκλο των γυναικών που τα ακούει, ποτέ δε θα είναι ίδια, καθώς προέρχονται από στιγμιαίες εμπνεύσεις για συγκεκριμένο νεκρό. Οι κλητικές προσφωνήσεις μπορεί να παραμένουν οι ίδιες, το περιεχόμενο της ρίμας όμως θα προσαρμόζεται πάντοτε στον καθένα συγκεκριμένο νεκρό. Και αν και τα θέματα του θανάτου αντλούνται από μια κοινή συλλογική δεξαμενή μνήμης, τα ελεύθερα δίστιχα σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις εμπεριέχουν την προσωπική προσθήκη του δημιουργού τους και χαρακτηρίζονται από τον αυθόρμητισμό και την προσαρμοστικότητα τους.

Στην Κρήτη τα δυο είδη συνυπήρξαν. Στην ανατολική και κεντρική πλευρά του νησιού τα ελεύθερα δίστιχα δεκαπεντασύλλαβα μοιρολόγια επικρατούσαν, ενώ στην δυτική πλευρά κυριαρχούσε ο ενδεκασύλλαβος και οι πιο αυστηρές μορφές των παραδοσιακών μοιρολογιών. Σταδιακά τα ελεύθερα δίστιχα επικράτησαν σε ολόκληρο το νησί, χωρίς όμως ποτέ να εξαλειφθούν εντελώς οι παραδοσιακές φόρμες. Ακολουθούν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα του κάθε είδους.

Το πρώτο μοιρολόι αποτελείται από ελεύθερα δίστιχα της θείας του Μανώλη Σκουλά, όπως ειπώθηκε κατά τη διάρκεια της κηδείας του το 1975. Το συγκεκριμένο μοιρολόι βρίθκει κλητικών προσφωνήσεων, απαραίτητου συστατικού στα δίστιχα, και αποτελεί δημιουργία αυθόρμητης έκφρασης. Το δεύτερο είναι ένα κλασικό παράδειγμα παραδοσιακής φόρμας που, ενώ αναφέρεται σε συγκεκριμένο περιστατικό,

⁸ Χοντρή μάλλινη κάπα που φορούσαν κυρίως οι βοσκοί

⁹ Εθιά, είναι χωριό και ιστορική έδρα ομώνυμης κοινότητας του Δήμου Αρχανών-Αστερουσίων της Περιφερειακής Ενότητας Ηρακλείου.

¹⁰ Saunier, 1999

χρησιμοποιεί στερεοτυπικές εικόνες θανάτου, το μοτίβο που ακολουθεί το συγκεκριμένο διδακτικό μοιρολόι είναι αυστηρό και στερείται αυτοσχεδιασμού και αυθόρμητης έκφρασης.

Φως μου και μου 'σβησες, βοσκέ μου,

απού 'φέγγ' η αυλή σου, καντηφέ μου.

Κακόν αέρι επέρασεν, αθέ μου,

και σ' έσβησε, καλέ μου κι ακριβέ μου.

Κι εδά μας άφηκες, φεγγάρι μου,

για πάντα στο σκοτίδι, παλικάρι μου (...)

(Της Ειρήνης Σκουλά για τον ανηψιό της Μανώλη Σκουλά που πέθανε το 1975)

(Τσουδερός, 1976:62)

Ήλεγα 'γώ στα πετρωτά και στα κεραμιδάτα

Και στω Καλέργω τσι αυλές ο χάρος δε πεζεύγει,

Μα δα θωρώ στα πετρωτά και στα κεραμιδάτα

Και στο Καλέργω τσι αυλές το Χάρο και πεζεύγει

Γιατί είχα η μαύρη τρείς υγιούς και οι τρείς καλά αντρειωμένοι

Πέζεψ ' ο Χάρος μιαν αυγή κ' επήρε μου τζοι ούλους

(Τσουδερός, 1976:134)

Η ανατολική και η δυτική πλευρά του νησιού διαφοροποιούνται στον τρόπο έκφρασης του συναισθήματος, με την δυτική πλευρά να υιοθετεί έναν πιο συμπαγή και αυστηρό τρόπο έκφρασης ακόμα και όταν κάνουμε λόγο για μαντινάδες. Είναι ο τόπος που γεννά το ριζιτικό τραγούδι και τα “βαριά” μοιρολόγια, με τα επονομαζόμενα ψηλά χωριά εκείνης της περιοχής να εντάσσονται στην κατηγορία *κοινωνικοί τόποι μοιρολογιών*. Τι είναι όμως ένας «κοινωνικός τόπος»; Πρόκειται για συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές του νησιού, και πρόκειται κυρίως για ορεινές κοινότητες. Τέτοιοι τόποι μοιρολογιών είναι τα Σφακιά, ο ορεινός Μυλοπόταμος και ορισμένα χωριά των Αστερουσίων. Τις κοινότητες αυτές τις χαρακτηρίζει έντονα ο σαφής διαχωρισμός του βιολογικού φύλου των μελών τους, τα οποία υποχρεούνται σε σαφή διάκριση των ορίων και των κοινωνικών απαγορεύσεων που ορίζονται για αυτό. Έννοιες, όπως η τιμή και η ντροπή είναι κυρίαρχες και η υστεροφημία του νεκρού ζωτικής σημασίας για την ομαλή συνέχεια της οικογένειας προέλευσής του νεκρού. Στους τόπους αυτούς γεννήθηκαν αιματηρές βεντέτες, μια πρακτική που αν και τείνει πλέον να εξαλειφθεί, συνεχίζει να ορίζει

και να ορίζεται μέσω ενός δικού της αξιακού συστήματος, που δομεί ιεραρχίες και σαφείς προκαθορισμένους ρόλους και συμπεριφορές.

Η ανάγκη της υστεροφημίας και της διαφύλαξης του ονόματος του νεκρού σε αυτούς τους τόπους ήταν επιτακτική. Τα μοιρολόγια γίνονται ο δημόσιος ποιητικός λόγος που εξυμνεί τον νεκρό και τα άριστα χαρακτηριστικά που όφειλε να έχει ζώντας σε αυτές τις κοινωνίες (Λυγινού, 2025: 129). Οι άνδρες παρομοιάζονται με τους αγέρωχους αετούς και οι γυναίκες με τις καλομάνες πέρδικες. Οι αρετές των νεκρών εξυμνούνται σε κάθε στροφή του μοιρολογήματος και σε περιπτώσεις άδικων - σύμφωνα με την κοινότητα - θανάτων¹¹ οι αρετές υπερπροβάλλονται. Η μοιρολογίστρα πλέκει το εγκώμιο του νεκρού στοχεύοντας με τον τρόπο αυτό στην αποσυμπίεση της κοινότητας μέσω του κλάματος που ο λόγος της είναι ικανός να προκαλέσει (Λυγινού, 2025: 129). Η γυναίκα του θρήνου την οριακή στιγμή του θανάτου αποτελεί τον εκφραστή του συλλογικού πόνου, είναι αυτή που με τη δημιουργία της πρέπει να καταφέρει να ικανοποιήσει, εκτός από την ανάγκη εξωτερίκευσης του πόνου όλης της κοινότητας, και το χτίσιμο της υστεροφημίας του νεκρού. Το πόσο άξιο μέλος αποτελούσε και το πώς η δική του ατομική απώλεια γίνεται απώλεια ολόκληρης της κοινότητας.

2. Τιμή, ντροπή και υστεροφημία

Στην Κρήτη έννοιες, όπως η τιμή και η ντροπή καθόριζαν τη λειτουργία των κοινοτήτων με σαφή μη διαπερατά όρια. Οποιαδήποτε παρέκκλιση τιμωρούνταν, από μια απλή επίπληξη έως έναν τιμωρητικό θάνατο. Η τιμή, συνυφασμένη με την ανδρική κυριαρχία, έπρεπε να διαφυλάσσεται από ολόκληρη την οικογένεια, η οποία όφειλε να υιοθετεί αποδεκτές νόρμες και συμπεριφορές (Τσαντηρόπουλος, 2004: 49). Οι παρεκκλίσεις έφεραν διάρρηξη της ομαλής λειτουργίας της κοινότητας και στοχοποιούνταν όχι μονάχα το άτομο που υπέπιπε στο κοινωνικό σφάλμα αλλά τόσο η δική του οικογένεια όσο και η οικογένεια προέλευσης, οι οποίες μοιράζονταν την ντροπή και την περιθωριοποίηση. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι οι ίδιες οι οικογένειες διαφύλατταν το άσπιλο οικογενειακό όνομα με οποιοδήποτε κόστος. Η ανομία, όπως την ονομάζει και ο Saunier (2018: 141), είχε την έννοια του να μην έχει κανείς ιερό και όσιο, άνομος είναι αυτός που δεν συγκρατείται ούτε από κοινωνικούς ούτε θρησκευτικούς νόμους. Η ανομία γεννά αναταραχές και οι πράξεις της οδηγούν στην ντροπή. Η ντροπή ως απόρροια της χαμένης τιμής λάμβανε διάφορες μορφές. Μια άνανδρη κατά την κοινωνία πράξη από ένα αρσενικό μέλος, ένας άδικος φόνος, μια χαμένη τιμή από τη νεαρή κοπέλα και ακόμα πολλοί λόγοι που απέκλιναν από τα χρηστά ήθη της εποχής και του τόπου.

Η υστεροφημία του νεκρού ήρθε σαν απόρροια του δίπολου τιμή και ντροπή. Σε τόπους ορεινούς, όπου οι μάχες ήταν συχνές είτε αμυντικές είτε περιπτώσεις βεντέτας, όλοι ήταν εν δυνάμει ο επόμενος νεκρός. Ο ένδοξος θάνατος που ακολούθησε μια έντιμη ζωή ήταν η επισφράγιση και η διαφύλαξη του καλού ονόματος. Τα σφακιανά μοιρολόγια βρίθουν επαίνων και εγκωμίων για τον ένδοξο θάνατο σαν μια ηρωική έξοδο προς την επόμενη ζωή, στην οποία ο νεκρός μεταβαίνει “δαφνοστολισμένος” από τους ξομπλιαστούς λόγους. Στις περιοχές λοιπόν αυτές οι άνδρες φρόντιζαν η τιμή να τους ακολουθεί καθ’ όλη τη διάρκεια της ζωής τους, μιας ζωής που κανείς δεν ήξερε πού έμελλε να ολοκληρωθεί, όφειλαν

¹¹ νέοι άνθρωποι, φονικά, ατυχήματα κτλ.

όμως να είναι προετοιμασμένοι. Γαλουχημένοι με τις έννοιες αυτές δομούσαν τη ζωή τους και πορεύονταν μέσα στη συλλογικότητα έχοντας ως μόνο στόχο, όταν έρθει η ώρα εκείνη του θανάτου, η έξοδος να είναι ηρωική, όπως αρμόζει στον πρώτο της γενιάς τους. Οι γυναίκες, μεγαλωμένες σε αυτά τα περιβάλλοντα, όφειλαν να είναι έτοιμες με το δικό τους τρόπο. Εκτός από τη διαφύλαξη της δικής τους τιμής, η οποία υπόκειτο σε διαφορετικές απαγορεύσεις σύμφωνα με το φύλο τους, όφειλαν να γνωρίζουν τον τρόπο που θα απέδιδαν τις τιμές στο νεκρό τους, τον τρόπο που κοινοποιούνταν το αφήγημα της ζωής του έντιμου νεκρού, τη διαφύλαξη της υστεροφημίας του και την εξύψωση της γενιάς του και κατ' επέκτασιν της ίδιας της κοινότητας στην οποία ήταν μέλος.

*Γιέ μου Πωλιό, άντρ ' ακριβέ μου,
Ωριόθωρε και πρώτε του πολέμου
Δε ντα ψηφάς τα δάκρυα εμέ κ' εκείνης
Περνάς, δεν καταδέχεσαι να μείνεις.
Πριχού να μπεις στο βουλισμένο Νάδη
Πέρνα χαιρέτηξέ τηνε τη μαύρη.
Κί' α δεις τη σιδερόπορτα κλεισμένη
Ξοπίσω στέκει εκείνη δακρυσμένη
Και μελετά το δρόμο το μεγάλο
Να ξεχωρίσει το δικό σου ζάλο
(Τσουδερός, 1976:52)*

Μας πληροφορεί ο Τσουδερός (Τσουδερός, 1976:51) ότι στις πρώτες μάχες της επανάστασης του Δασκαλογιάννη (1770) σκοτώθηκε και ο Πωλιός Ζαμπέτης από την Ανώπολη Σφακίων. Οι Ζαμπέτηδες ήταν από τις πρώτες οικογένειες οπλαρχηγών της επανάστασης.

*Είκοσι της Σαρανταράς, τ' Αγίου Νικολάου,
Εις πήγαινα, κρυγιά νερό να πάρω
Βρίνω τσι σκάφες μπούμπουρα¹², τη βρύση 'ποφρυμένη
Βρίνω τη γριά Χαιρέταινα τζαγκουρνομαδισμένη¹³.
Και με το Χάρο τα 'χενε και με το Χάρο τα 'χει.
Στο μοιρολόι τζη 'λεγε άδικο να του λάχει.*

¹² Μπρούμητα, με κλίση προς το έδαφος

¹³ Γεμάτη γρατζουνιές

*Γιάντα δεν έπαιρνες εμέ, να αφήσεις τον υγιό μου
Εμένα και το γέρο μου που 'καμα τον καιρό μου
Μα τον υγιό μου επήρες μου, τ' όμορφο παλικάρι
Που τον εστεφανώσανε εξηνταδυό κουμπάροι
Απού 'τονε λίγου καιρού συνοροπαντρεμένος
Κι ακόμα στσοι κουμπάρους του δεν ήτο μπαωμένος
Ήτονε δράκος στην γκαρδιά, λεβεντοκαμωμένος
Ήτονε και στο βασιλιά πατενταλής¹⁴ γραμμένος.
Κλαίγε θαλασσινό πουλί, μην κάνεις γκαερέτι¹⁵
Για τον τρανό που χάθηκε, το Γιώργη το Χαιρέτη
Μοναχογιός κι ακριβογιός κι ' από μεγάλη σκλέτη¹⁶
Εδιάλεξε κ' επήρε ντο το Γιώργη το Χαιρέτη
(Τσουδερός, 1976:123)*

(Οι Χαιρέτηδες είναι μια από τις μεγάλες βυζαντινές οικογένειες που ο Νικηφόρος Φωκάς έστειλε το 961 στην Κρήτη),

Το πλέον αξιοσημείωτο, με την έντονη ανάγκη να προσδίδουν τιμές οι παραδοσιακές κοινωνίες της Κρήτης, εντοπίζεται στο θέμα του θανάτου νέων ανθρώπων. Οι παραδοσιακές φόρμες των μοιρολογιών, καθώς και τα ελεύθερα δίστιχα μιλούν για τον Χάρο τον άνομο, τον Χάρο τον άδικο, τον Χάρο τον ζηλόφθονα. Εκείνος αποτελεί την πηγή των δεινών της ανθρωπότητας που σύρει βίαια τους ανθρώπους στη μαύρη γη. Σπιλώνει το νεαρό σώμα, καταστρέφει την ομορφιά, στερεί την κοινότητα από ένα άξιο τέκνο της. Η υστεροφημία στα μοιρολόγια μοιάζει να έρχεται να ζυγοσταθμίσει αυτή την αδικία, προσδίδοντας στο νεκρό μια μυθική διάσταση που διαπερνά το γεγονός του θανάτου. Έτσι έχουμε μοιρολόγια που διασώζονται μέχρι τις μέρες μας και αναφέρονται σε ηρωικές μάχες, σε αιματηρές βεντέτες και γεγονότα που προκάλεσαν το κοινωνικό αίσθημα έχοντας ως αποτέλεσμα μέσω της προφορικότητας τη διάσωση του γεγονότος για διδακτικό σκοπό.

*Να χε βουλήσ' η Κυριακή και να ραϊσ' η Τρίτη
Όντεν εκίνα ο Τσελεπής¹⁷ να πα να πολεμήσει*

¹⁴ Πατέντα, έγγραφο διορισμού σε αξίωμα με τη σημασία αυτή χρησιμοποίησε τη λέξη ο αντιπρόσωπος του Δ. Υψηλάντη στην Κρήτη το 1821 (Τσουδερός, 1976:124)

¹⁵ Η υπομονή στην κρητική διάλεκτο

¹⁶ Γενιά, καταγωγή

¹⁷ Τσελεπής ήταν μια προσφώνηση του Δασκαλογιάννη (Κελαιδής, 1983:82)

Στην Κάντανο¹⁸ ξεπέζεψε και έκανε το γιουρούσι
 Και στο τζαμί κλειστήκανε μικροί μεγάλοι Τούρκοι
 Μα ένα μ-πήδον έπαιξε, στο δώμα απάνω ανέβη,
 Ψιλή τρομάρα έπιασεν εις στο τζαμί τ' ασκέρι¹⁹
 Το γιαταγάνι του 'συρε το δώμα να τρυπήσει
 Να των-ε ρίξει τη φωτιά ούλους να τσοι κεντήσει.²⁰
 Το Ζουναλάκι το μικιό του στένει το ντουφέκι
 Και στα καλά του ξάμωσε του Τσελεπή στο μπέτη²¹.
 Στο μπέτη του τη ξάμωσε, στο στόμα του τη βάνει
 Και τότεσάς εφώναξεν ο Τσελεπής "αμάνι!"
 Μα ένα μ-πήδον έπαιξε και στο σοκάκι πέφτει
 Δριμοί πόνοι τον σφάζουνε, κιανείς δε τον κατέχει.
 «- Σηκώσου πάνω Τσελεπή να κάμωμε γιουρούσι
 Αν ίσως και πορίσουνε από το σπίτι οι Τούρκοι.»
 Μ' απής τον αποσύρανε του Τούλια παραγγέλνει
 «- Αμέτε να με θάψετε στο Σφακιανό Καστέλι.»
 Επήγαν να τον θάψουνε στω Σφακιανώ τη χώρα
 Ελέγανε τον Τσελεπή, μα έστεκέν του κιόλας.
 Κι όντεν τον επερνούσανε στα Τρυδιανά τα ρυάκια
 Εκλαίγαν τα Ρωμιόπουλα και βγάζαν μαύρα δάκρυα.
 Αιφνίδιο τση το πήγανε τση μάνας το μαντάτο
 Γδυμνή ήτο και ξυπόλυτη και τα μαλλιά 'χε κάτω.
 Κλαίει θρηνάτ' η μάνα του η κερ - Αλεξανδρίνα
 Απού 'καιγε κι εμάραινε τα ρόδα και τα κρίνα
 Κλαίει ντον κι η γυναίκα ντου το κερά - Μαριγάκι

¹⁸ Χωριό και ιστορική έδρα δήμου Καντάνου-Σελίνου της περιφερειακής ενότητας Χανίων

¹⁹ Τούρκικης προέλευσης λέξη που σημαίνει σώμα στρατού

²⁰ Καίω

²¹ Το στήθος, το στέρνο.

Απού 'κλαιγε κι εμάραινε τση γης το χορταράκι

Κρίμας το μήλο να ψυγεί, το ρόδο να μαδήσει

Κρίμα 'τονε ο Τσελεπής ν' αδικοθανατίσει.

(Κελαϊδής, 1983:88)

Τα διδακτικά τραγούδια και μοιρολόγια έχουν ως σκοπό να διδάξουν τις επόμενες γενιές μέσω της προφορικότητας, εμφυσώντας τους τις αρετές και τις γνώσεις, τις οποίες θα πρέπει να έχουν προκειμένου να καταστούν άξια τέκνα του τόπου και της γενιάς τους. Το βάρος αυτό θα δούμε στην πορεία πως ακόμα και στις σύγχρονες κοινωνίες μοιάζει να μεταφέρεται μέσα στο δημόσιο πένθιμο λόγο.

3. Η μαντινάδα ως μορφή ανδρικής δημόσιας έκφρασης

Τα μοιρολόγια αποτέλεσαν ένα δημόσιο γυναικείο τρόπο έκφρασης, οι στενές συγγενείς του νεκρού ήταν επιφορτισμένες με το καθήκον του αποχαιρετισμού (Λυγινού, 2025:136). Ο θάνατος είναι σκληρός, όμως η ευαίσθητη γυναικεία φύση έντυσε τα μοιρολόγια και τους παρηγορητικούς λόγους με λέξεις ξομπλιαστές, με εκφράσεις αγάπης και φροντίδας. Ο γυναικείος ψυχισμός την οριακή στιγμή του θανάτου απελευθερωνότανε και ο λόγος ήταν αυθεντικός και πηγαίος, είναι η στιγμή που όπως αναφέρει και η Καραβέλη οι γυναίκες άρχιζαν να διαπραγματεύονται τη κοινωνική τους θέση (Caraveli, 2019:172). Ένας δημόσιος λόγος που πολλές φορές εξαπέλυε δριμεία κρητική και κατηγορίες, ειδικά σε περιπτώσεις άδικων θανάτων, που ενώ φαινομενικά είχαν ως αποδέκτη το νεκρό απευθύνονταν κατά βάση στην κοινότητα της οποίας ήταν μέλη. Ας μην αγνοούμε το γεγονός ότι το μοιρολόι υπήρξε η μοναδική περίπτωση δημόσιου γυναικείου λόγου στις παραδοσιακές κοινωνίες, που έρχονταν ως συνέχεια της αταξίας που προκαλούσε ο θάνατος στην κοινωνική ισορροπία. Τα διερρηγμένα όρια που κάμπτονταν προκειμένου ο νεκρός να μεταβεί από την ύπαρξη στην ανυπαρξία. Οι κινητήριες δυνάμεις του μοιρολογιού υπήρξαν ο πόνος της απώλειας, ο φόβος της δυσμένειας και του άγνωστου, όλα τους έντονα αρνητικά συναισθήματα που αναζητούσαν διέξοδο αποσυμφόρησης. Και, ενώ στις γυναίκες τα συναισθήματα αυτά επιτρέπονταν ακόμα και απαιτούνταν να εκφραστούν τη στιγμή του θανάτου και μέχρι το πέρας της ολοκλήρωσης της επιθανάτιας τελετουργίας²², οι άνδρες δεν επιτρέπονταν να τα εκφράσουν, τουλάχιστον όχι με τη μορφή του μοιρολογιού.

Συναντάμε πολλές πένθιμες ανδρικές μαντινάδες σε μια προσπάθεια να εκφραστεί το πηγαίο αυτό συναίσθημα του πόνου της απώλειας δημόσια. Οι άνδρες στις παραδοσιακές κοινωνίες κατά τη διάρκεια του θανάτου δεν εμπλέκονται με το νεκρό σώμα άμεσα²³. Οι γυναίκες είναι επιφορτισμένες με το καθήκον της φροντίδας του νεκρού και το ξενύχτισμά του. Στο χώρο όπου γίνεται η πρόθεση οι άνδρες μπαίνουν μονάχα για να αποδώσουν τιμές και αποχαιρετισμούς στο νεκρό, εκείνες όμως μένουν

²² Η τελετουργία του θανάτου ολοκληρώνεται με την ανακομιδή των οστών του νεκρού

²³ Εξαίρεση αποτελεί η ταφή και το κουβάλημα του φερέτρου

και περιτριγυρίζουν το φέρετρο τραγουδώντας το ολονύκτιο μακάβριο νανούρισμά τους. Οι άνδρες βγαίνουν στην αυλή είτε σε άλλο δωμάτιο, το οποίο λαμβάνει χαρακτηριστικά καφενείου· (Λυγινού, 2025:144) εκεί πίνουν στο όνομα του νεκρού και καπνίζουν συζητώντας χαμηλόφωνα για τη ζωή του, τα επιτεύγματα και τις αδυναμίες του. Οι στενοί συγγενείς του σε πολλές των περιπτώσεων συνθέτουν μαντινάδες τις οποίες δημόσια εκφέρουν ως το δικό τους ύστατο χαιρε. Τι είναι όμως αυτό που τις διαφοροποιεί από τα γυναικεία δίστιχα, μιας και τα δύο μοιράζονται το χαρακτηριστικό της έμφυτης ροπής του ατόμου προς τη ρίμα και του αυθορμητισμού;

Ο Μιχάλης Καυκαλάς (Μαρκάκης 2016:17) ορίζει τη μαντινάδα ως ένα δεκαπεντασύλλαβο ομοιοκατάληκτο δίστιχο, που γράφεται στην κρητική διάλεκτο και χαρακτηρίζεται από ολοκληρωμένο, αυτοτελές νοηματικό περιεχόμενο. Παρατηρούμε ότι, όπως και τα ελεύθερα δίστιχα των μοιρολογιών, και τα δύο αποτελούν προϊόν ροπής στη ρίμα του ατόμου που τα δημιουργεί και το οποίο προσπαθεί σε μερικές γραμμές να νοηματοδοτήσει και να μεταφέρει ένα συγκεκριμένο γεγονός. Η βασική κειμενική τους διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι τα ελεύθερα δίστιχα χρησιμοποιούν πλήθος κλητικών προσφωνήσεων και δεν πρόκειται για απαντητικούς λόγους όπως είναι οι μαντινάδες, οι οποίες πολύ συχνά ξεκινούν να λέγονται ως μια μορφή παιχνιδιού, όπου ο ένας απαντά στον άλλο. Φυσικά και στο μοιρολόγημα στον κύκλο των γυναικών που περιστοιχίζουν το νεκρό σώμα κατά τη πρόθεση, υπάρχει η έννοια της μετάθεσης του ρόλου της κορυφαίας μοιρολογίστρας από τη μία στην άλλη, χωρίς ωστόσο να γίνεται διάλογος, αλλά περισσότερο σα να έρχεται η επόμενη να συμπληρώσει τον αφηγηματικό λόγο και τα εγκώμια προς το νεκρό προκειμένου να διατηρηθεί η πολύωρη τελετουργία της πρόθεσης.

Αν πέτρωναν τα δάκρυα που χω γι' αυτή χυμένα,

Ωσάν του Μόχλου²⁴ το νησί θα 'καναν άλλο ένα

Κι αν τα θωρούσες και τα δυό να πλένε πλάι στ' άλλο

Θα 'ν' των δακρύων μου το νησί απ' τ' άλλο πιο μεγάλο

(μαντινάδες του Κωστή Φραγκούλη για τη σύζυγό του Σοφία)

(Μαρκάκης, 2016: 247)

Ο Μαρκάκης (Μαρκάκης, 2016:115) υποστηρίζει ότι γυναικείες μαντινάδες υπήρξαν ανέκαθεν, αυτό που στερούνταν ήταν το κανάλι διεξόδου προς τη δημόσια σφαίρα και το δημόσιο βήμα λόγω του περιορισμένου τους φυλετικού ρόλου στην ιδιωτική σφαίρα του σπιτιού, αυτό μας λέει άλλαξε με τη γυναικεία χειραφέτηση, όταν οι γυναίκες μπόρεσαν να κοινοποιούν το λόγο τους δημόσια. Σε ένα δεύτερο χρόνο θα αναλύσω το ρόλο της πένθιμης ηλεκτρονικής μαντινάδας, όπως αυτή κοινοποιείται

²⁴ Μόχλος ένα μικρό νησί που ανήκει διοικητικά στο δήμο Σητείας στο νομό Λασιθίου

διά των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, τους λόγους και τους σκοπούς που αυτή εξυπηρετεί στον ανδρικό δημόσιο λόγο και τις διαφορές της από το γυναικείο ηλεκτρονικό μοιρολόι.

4. Χάρος και κάτω κόσμος

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό, στο οποίο πρέπει να σταθούμε προκειμένου να είμαστε σε θέση αργότερα να αντιληφθούμε τον μετασχηματισμό, σχετίζεται με το φαντασιακό του Άδη και του κάτω κόσμου. Πρόκειται για ένα ισχυρό φαντασιακό που προσδίδει στον Χάρο και τη μαύρη γη ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά. Ο Χάρος γίνεται ο θεριστής, ο άνομος, άκαρδος καβαλάρης που σκοπό έχει να σέρνει στον κάτω κόσμο βίαια τους καλύτερους νέους της γενιάς τους. Είναι αυτός που παραμονεύει και ύπουλα χτυπά τους ανυποψίαστους νέους για να στολίσει με τις χάρες τους το σκοτεινό του βασίλειο (Saunier, 2001: 492). Ο Saunier (2001) αναφέρει ότι ο νεοελληνικός Χάρος διαφέρει πολύ από το Χάρο της αρχαιότητας, ο οποίος δεν είναι πια ο αρχαίος πορθμέας, αλλά αποτελεί έναν εκτελεστή ψυχοπομπό που μεταφέρει τη θεϊκή εντολή (Saunier, 2001: 125). Σταδιακά η θέση του ισχυροποιείται αποκόποντάς τον από το ρόλο αυτό, ο οποίος αποκτά μεγαλύτερη αυτονομία και λειτουργεί ως αυθύπαρκτη οντότητα, χωρίς όμως να λαμβάνει θεϊκή μορφή, φέρει υπεράνθρωπα χαρακτηριστικά αλλά δεν είναι θεός, μιας και ταυτίζεται με τα δεινά και τον πόνο, χαρακτηριστικά εντελώς αντίθετα της θεϊκής υπόστασης.

Ο Χάρος, τότε καβαλάρης τότε πεζός, παραμονεύει στις βρύσες και τα σταυροδρόμια και χτυπά ύπουλα. Προτού προλάβει ο άνθρωπος να καταλάβει τι του συμβαίνει βρίσκεται στον Άδη. Για το λόγο αυτό έχουμε πολλά μοιρολόγια σε παραδοσιακές φόρμες που περιγράφουν με ζοφερές εικόνες το Χάρο και τη δράση του, καθώς και άλλα που περιγράφουν εξίσου ζοφερά τον κάτω κόσμο και την μεγάλη επιθυμία των νεκρών να βγουν στον επάνω για να γλυτώσουν.

*Ο Χάρος έκατσε ψηλά και τραγουδεί πανώρια,
λέει τραγούδι τση χαράς και περισσοκαυχάται.
- Για ιδέ σπίθια τα ρήμαξα κι αυλές αράχνιασά τσι
κι αδέρφια που ξεχώρισα που 'σαν αγαπημένα
κι οι στράτες 'καμαρώναν τα κι ο κόσμος έτρεμέ ντα.
Χώρισα μάνες 'πό παιδιά, παιδιά από τις μανάδες,
εχώρισα κι αντρώνα συνοροπαντρεμένα
κι αντρώνα πολύχρονα και πολυαγαπημένα.
Δια ιδές κρίματα που 'καμα κι άδικα που τα κάνω...
Για ιδές άντρες αργιόβρωτους, για ιδές κορμιά που πήρα!
(παραδοσιακό μοιρολόι από τη συλλογή του Παύλου Βλαστού)
(Παπαδάκης, 2016: 366).*

Ο ήλιος βασιλεύγει με σημάδι
Νεκρόν εκατεβάζουνε στο Νάδη
Θωρεί ντονε η μάνα του ρωτά ντο
Ίντα γυρεύεις γιέ μου επά κάτω
Απου 'ναι καψερά χωρίς αέρι
Και κρούβγιετατ²⁵ κιανείς και βωλοδέρνει
Τη μάνα μου γυρεύω απατός μου
Απου τονε τα μάθια και το φώς μου
Γιάγιρε γιέ μου πάλι στον απάνω
Μα 'μαθα 'γώ και δίχως σου να κάνω
Επά 'ναι μάυρος Νάδης κ' έχει λάκκο
Ποτέ δεν παρασέρνεται στο μπάτο
Δε έχει παραθύρια να προβάλεις
Μουδέ και κοπελιές να ροζονάρεις²⁶
Τα δόντια σου θα πέσουν εις το χώμα
Και η γλυκιά σου γλώσσα από το στόμα
Το δαχτυλιδωμένο σου μουστάκι
Και εκείνο θα μαδήσει Νικολάκη
Τη μάνα μου ήρθα για να δω τση λέει
Και πέφτει απάνω τζη και κλαίει (...)
(Τσουδερός, 1976:187)

(απόσπασμα από το παραδοσιακό, διδακτικό μοιρολόι του Νικολάκη, που διεσώθει μέσω της προφορικής παράδοσης και σκοπό είχε να παρουσιάσει τη δυσμένεια του νεκρού στο κάτω κόσμο ενδεχομένως να αποτρέψει τις αυτοχειρίες ή και να προειδοποιήσει τους νέους ανθρώπους να προσέχουν τη ζωή τους)

²⁵ Κρούβγομαι, πνίγομαι

²⁶ Ροζονάρω, κουβεντιάζω

5. Μαύρη γη

Η μαύρη γη στα μοιρολόγια εμφανίζεται περισσότερο σα μια κατάσταση παρά ως τόπος. Είναι σαν το χωνευτήρι, όπου μέσω της ταφής τοποθετείται το νεκρό σώμα και αυτή το αποσυνθέτει. Είναι η κατάσταση της σήψης που εμφανίζεται στο νεκρικό φανταστικό σα βοηθός του Χάρου, όπου και αυτή λαμβάνει ανθρωπόμορφες χαρακτηριστικές συμπεριφορές με αρνητικό πρόσημο. Είναι αμείλικτη, καταστρέφει, στερείται δικής της ομορφιάς οπότε, λόγω φθόνου, την κλέβει από το νεκρό κακοποιώντας το σώμα του. Συνήθως τη συναντάμε σε μοιρολόγια νέων, ώστε να τονίζεται το οξύμωρο και άδικο του θανάτου τους. Πολλές φορές συγχέεται με τον Άδη, αποτελεί όμως στη πραγματικότητα την μεταβατική φάση του σώματος, που από αρτιμελής σάρκα σταδιακά οδηγείται στα οστά. Η αναφορά σε αυτή μοιάζει να υπενθυμίζει στους συγγενείς του νεκρού ότι οι επιθανάτιες τελετουργίες ολοκληρώνονται με την ανακομιδή των οστών. Τους θυμίζει ότι η τελευταία εικόνα που έχουν για το νεκρό κατά τη διάρκεια της πρόθεσής του θα διαφέρει παρασάγγας από αυτό που θα καλεστούν να αντικρύσουν κατά την ανακομιδή. Για τον λόγο αυτό τα μοιρολόγια της ανακομιδής την αναφέρουν πολύ συχνά.

Θωρώ τον κόσμο και δειλιώ, τη γη κι αναδακρύνω

Θωρώ και συλλογίζομαι ο άνθρωπος ήντά 'ναι

Λυπούμαι και τα νιάτα μου και την παλικαριά μου

Πως θα τα φάει η μαύρη γη τ' αραχνιασμένο μνήμα

Στο λάκκο θα με βάλουνε να μου ξελησμονήσουν.

Οι φίλοι μου κι οι γι' εδικοί δε θα μ' αναζητούσι

Κι εμένα που δε μ' έβανε κι ήταν στενός μ' ο κόσμος

Στο μνήμα θα με τρώγουσι τα ζούμπερα²⁷ του Άδη

Θα φάνε μάθια λαμπυρά, γλώσσα αηδονολαλούσα

Θα φάνε μυαλό τση κεφαλής, που 'χε φωλιά η γνώση

Θα φάνε την καρδιά μου, το φυλαχτό τσ' αγάπης

Θα φάνε πόδια γλήγορα, χέρια καμαρωμένα,

Όπου βαστούσαν τ' άρματα, τσ' εχθρούς αποζυγώναν²⁸

Τίγομ' όντε το θυμηθώ, ο άνθρωπος ήντά 'ναι

Γιατί να 'ναι το τέλος του αραχνιασμένος Άδης!

(παραδοσιακό μοιρολόι από τη συλλογή του Παύλου Βλαστού) (Παπαδάκης, 2016:380-1)

²⁷ Τα ζώα

²⁸ Αποζυγώνω, κυνηγώ

6. Οι ξομπλιαστές λέξεις

Στη Κρήτη το ξόμπλι²⁹ είναι το στολίδι. Τα κρητικά μοιρολόγια βρίθουν επαινετικών λέξεων που σκοπό έχουν να εξυμνήσουν το νεκρό και τις χάρες του. Αυτές οι λέξεις προσδιορίζονται μεταφορικά ως «ξομπλιαστές» και χρησιμοποιούνται είτε ως κλητική προσφώνηση - ακριβέ μου, καντιφέ μου, αρχηγέ μου - είτε ως επιθετικοί προσδιορισμοί, τονίζοντας με την πληθώρα τους το άδικο του θανάτου και το δίπολο σχήμα που δημιουργείται με τη μετάβαση του ατόμου από την ύπαρξη στη σταδιακή ανυπαρξία. Οι λέξεις αυτές διαφοροποιούνται ανάλογα με το φύλο, την ηλικία και τον τρόπο θανάτου του νεκρού. Τα μοιρολόγια των νέων εξυμνούν την εξωτερική τους ομορφιά και τα χαμένα νιάτα. Στις γυναίκες τονίζονται οι αρετές, όπως ορίζονται στις παραδοσιακές κοινωνίες, η καλή μάνα, η σεμνή γυναίκα, η φρόνιμη κόρη, από την άλλη στους νέους άνδρες τονίζονται αρετές που σχετίζονται με τη δύναμη και τη δικαιοσύνη των πράξεων που έκαναν κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Βλέπουμε και πάλι τις έννοιες της τιμής και της ντροπής (Τσαντηρόπουλος, 2004:46) να κυριαρχούν και την ανάγκη της υστεροφημίας να περικλείεται εντέχνως στους πένθιμους λόγους. Πολλές φορές συναντάμε χαρακτηρισμούς και παρομοιώσεις που αντλούνται από το φυσικό περιβάλλον, έτσι οι άνδρες παρομοιάζονται με τους ανεξάρτητους και περήφανους αετούς και η κοπελιές με τις σεμνές και ομορφοπερπατούσες πέρδικες, γίνονται καντιφέδες στη γλάστρα και μοσχομυρισμένοι βασιλικοί. Η λαϊκή ποίηση αντλεί στοιχεία από τη φύση που την περικλείει και για αυτό οι θάνατοι που συμβαίνουν Άνοιξη καιρό τονίζονται ως βαρύτεροι, μιας και το δίπολο θάνατος και ζωή είναι εκείνη την περίοδο πιο εμφανές, όταν η φύση αφήνει πίσω της το χειμώνα και αναγεννάται.

*Βασιλικέ του λιβαδιού, μπαξέ μου
και λούξι του πλατάνου ακριβέ μου
ήσουνε Γιάγκο και έφεγγες στολί μου
όλο το Περαχώρι γλεντιστή μου
και με τη παρουσία σου κλωνάρι μου
με την ευγένεια σου παλικάρι μου
εστόλιζες και ομόρφυνες μπαξέ μου
όλο το Περαχώρι αρχηγέ μου*

Ζ.Σ

(Λυγινού, 2025:201)

²⁹ ξόμπλι το : (λαϊκότρ.) κέντημα, στολίδι πάνω σε ύφασμα. Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής (1998) του Ιδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη

Φαίνεται να 'χε ο θεός κερά μου
υπομονή μεγάλη ανιψιά μου
και έκατσε και ζωγράφισε κυρία μου
τα όμορφα σου κάλλη κοραίνα μου
από το σφακουλούλουδο πήρε το πρόσωπο σου
και χρώμα από τη θάλασσα χρώμα των αμαθιών σου
Ζ.Σ

(Λυγινού, 2025:202)

(Τα παραπάνω μοιρολόγια τα κατέγραψα στα Ανώγεια το χειμώνα του 2019 όπως μου τα εμπιστεύτηκε η ίδια η γυναίκα που τα δημιούργησε)

Δεν λείπουν, ωστόσο, οι περιπτώσεις που στα μοιρολόγια καταγράφονται λέξεις που αναθεματίζουν αυτόν που έχει προκαλέσει το θάνατο³⁰ όπου ο φονιάς χαρακτηρίζεται σκύλος ή μαύρος, λέξεις με σαφώς αρνητικό πρόσημο. Τέτοιους αρνητικούς χαρακτηρισμούς συναντάμε και στους προσδιορισμούς του Χάροντα, όπως είδαμε και παραπάνω.

Άχισ καημένη Μιχελή, πως δεν ήσουν στο Κάστρο
Τσοι σκύλους που σε σέρνανε στη νταύκου να τς 'αμπώξεις
Και τρισαδικο χάθηκες 'πο την αποκοτιά³¹ σου
Μέσα σε χώρα ήσουν κι αν ήσανε και σκάλες
Ν'αμπόξεις δυό, ν'αμπόξεις τρείς κι άλλοι επαραβλέπαν
Κι εφάγανε σε, σκοτεινέ οι γι άλλοι από πίσω
(Κελαϊδής, 1983:315)

(μοιρολόι για τον Μιχάλη Τσιτσιριδάκη από το Ασκύφου Σφακίων τον οποίον σκότωσαν οι Γερμανοί κατά τη διάρκεια της Κατοχής)

7. Η μουσικότητα του παραδοσιακού κρητικού μοιρολογιού

Η μουσική καταγραφή των μοιρολογιών ήταν ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα και αυτό φαίνεται ξεκάθαρα από τα περιορισμένα μουσικά αρχεία που διαθέτουμε. Υπάρχουν ορισμένες μουσικές καταγραφές του

³⁰ περιπτώσεις ατυχήματος ή βεντέτας

³¹ Αποκοτιά, απερισκεψία

μεγάλου κρητικού λαογράφου Παύλου Βλαστού (1860)³² σε παρασημαντική, όπως και του Ελβετού εθνομουσικολόγου Samuel Baud-Bovy (2006)³³ ο οποίος κατέγραψε εικοσιένα μοιρολόγια από ολόκληρη την Ελλάδα προσπαθώντας να τα αποδώσει μουσικά σε ευρωπαϊκή σημειογραφία, κάνοντας ωστόσο επιμέρους χρήση και της βυζαντινής σημειογραφίας. Το μοιρολόι είναι μια μορφή λαϊκής ποιητικής δημιουργίας, ένας μελοποιημένος θρήνος, όπου οι έννοιες του λόγου, του μέλους και της σωματικής κίνησης μοιάζουν να περιπλέκονται (Λυγινού, 2025:73). Αποτελεί ένα λόγο πηγαίο που τον ορίζει ο πόνος της απώλειας. Η μουσικότητα και ο ρυθμός σε αυτό μοιάζει να εξυπηρετούν με τη σειρά τους το δικό τους ρόλο στην πορεία προς την αποσυμφόρηση μέσω του τελικού κλάματος.

Ο ρυθμός των μοιρολογιών είναι συνήθως αργός και σταθερός, επιτρέποντας στη μοιρολογίστρα να δομήσει σταδιακά το μακάβριο τραγούδι της, αποδίδοντάς του την πλήρη συναισθηματική της φόρτιση. Η μελωδία χαρακτηρίζεται από δωρικότητα, είναι εντελώς απλή και επαναλαμβανόμενη και μεταφέρει και αυτή την πλήρη συναισθηματική φόρτιση της γυναίκας που επιτελεί το μοιρολόι προσδίδοντάς του ένα μελαγχολικό χαρακτήρα. Ο αυθορμητισμός - κάνοντας λόγο κατά βάση για τα ελεύθερα δίστιχα - είναι κυρίαρχος, τα κρητικά μοιρολόγια είναι μονοφωνικά με την κορυφαία μοιρολογίστρα να εναλλάσσεται κατά τη διάρκεια της πρόθεσης του νεκρού, ώστε το μοιρολόι να διατηρηθεί καθ' όλη τη διάρκειά της. Πολλά μοιρολόγια έχουν κυκλική δομή, με τη μελωδία να επαναλαμβάνεται πολλές φορές συνδυασμένη με την ρυθμική κίνηση του σώματος της μοιρολογίστρας, κίνηση που ενσωματώνεται στο μοιρολόγημα και αυξάνει τη δραματουργία. Αξίζει να αναφερθεί ότι η μουσική των μοιρολογιών είναι στενά συνδεδεμένη με τη γλώσσα. Οι τονισμοί, οι παύσεις και οι διαφορετικές προφορές των λέξεων επηρεάζουν τη μελωδία και κάνουν το μοιρολόι ως είδος να διαφέρει απ' όλα τα άλλα είδη λαϊκής ποιητικής δημιουργίας. Το μοιρολόι είναι ένας λόγος μνημοτεχνικός ειδικά όταν κάνουμε λόγο για τα λεγόμενα μοιρολόγια του Χάρου και της Μαύρης γης, για αυτό και αυτά τα σταθερά κοινά μοτίβα που περιγράφουν ζοφερά τη ζωή στο κάτω κόσμο συνήθως επιβιώνουν και ταξιδεύουν φτάνοντας μέχρι και τις μέρες μας σχεδόν αλώβητα.

8. Το αυτο-μοιρολόγημα

Στις παραδοσιακές κοινωνίες πολύ συχνή πρακτική ήταν και το αυτο-μοιρολόγημα: η γυναίκα κατά τη διάρκεια του μοιρολογιού δεν θρηνούσε μονάχα την απώλεια του προσφιούς της προσώπου μα και τον ίδιο της τον εαυτό. Ο θάνατος μπορούσε να επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική της θέση, ειδικά σε περιπτώσεις όπου η γυναίκα έχανε τον σύζυγό της. Πολλές φορές υπήρχε μια μορφή κοινωνικού ξεπεσμού της γυναίκας η οποία έχανε την περιουσία του συζύγου ή αδυνατούσε να συντηρήσει τα παιδιά της καθώς δεν είχε επαρκές εισόδημα (γι' αυτό "χήρες και ορφανά" εθεωρούντο από την αρχαιότητα η πλέον ευάλωτη κοινωνική ομάδα³⁴). Ο σπαραγμός των γυναικών αυτών ήταν έκδηλος κατά τη στιγμή του μοιρολογήματος που γινόταν τη μέρα της κηδείας.

³² Συλλογή Π. Βλαστού, Άσματα Λαϊκά Κρητών ή Συλλογή Κρητικής Ποιήσεως Ποικίλης, τ. Α', 1850, ενότητα: «Άσματα Κρητών περί τού Χάρωνος» (1860), σελ. 1209- 1276]

³³ Baud-Bovy, S. (2006). Μουσική καταγραφή στην Κρήτη

³⁴ Πρβ. αναφορές στην Καινή Διαθήκη, όπως Ματθ. 23:13. Πράξ. 9:31-41. Ιακ. 1:27 κ.α

*Οψές ταχιά τον έβαψες Ντελή³⁵ μου
Τον έρημο λοστό σου Ηρακλή μου
Και σήμερο μου κείτεσαι, καλέ μου,
Μακρής πλατύς στην τάβλα, κατιφέ μου,
Και πώς θα πιω τη μπρίκα³⁶ σου, καμάρι μου,
Και πώς θα σου ξεχάσω, παλικάρι μου,
Πουλιά και αυγά μου τ' άφηκες, ντελή μου,
Και πώς θα τ' αναθρέψω, Ηρακλή μου,
Και πώς θα τα ταΐζω τα ορφανά μου,
Απού δεν έχω πράμα στη χηρειά μου.*

(παραδοσιακό μοιρολόι, όπου η γυναίκα τη μέρα της πρόθεσης θρηνεί τον άντρα της που χάνει αλλά και την κακή της μοίρα)

(Τσουδερός 1976:49)

Παρ' όλα αυτά η κοινωνική δυσμένεια δεν ήταν ο μόνος λόγος να αυτομοιρολογάται η γυναίκα. Οι μητέρες που έχαναν τα παιδιά τους ζούσαν σε μια κατάσταση παρατεταμένου θρήνου, τέτοιες περιπτώσεις συναντάμε ακόμη στα ψηλά χωριά, όπου γυναίκες μαζεύονται μεταξύ τους και μοιρολογούν την κακή τους μοίρα που έχασαν τα παιδιά τους, ακόμα και πενήντα χρόνια μετά. Πολλές μοιρολογούν τους αγαπημένους συζύγους, όταν το ζευγάρι ήταν αγαπημένο. Οι γυναίκες αποζητούν μέσω τους μοιρολογημάτων τους τη συντροφικότητα, επαναφέροντας μνήμες μέσω αυτού. Το αυτομοιρολόγημα λάμβανε χώρα σχεδόν παντού, από το νεκροταφείο μέχρι την ώρα που η γυναίκα εκτελούσε τις οικιακές της εργασίες ακόμα και στις βεγγέρες με άλλες γυναίκες, όταν η κάθε μια αισθανόταν ελεύθερη να μιλήσει για τον πόνο που κουβαλά ακόμα και εκτός της τελετουργίας που επέτρεπε το δημόσιο λόγο και τον οδυρμό υπό τη σκέπη του ακραίου πόνου.

³⁵ Ντελής, παράτολμος

³⁶ (Μ)πρίκα, πίκρα

ΜΕΡΟΣ Γ΄

Το ηλεκτρονικό μοιρολόι. Σύγχρονες προσεγγίσεις του θρήνου και ανάδυση νέων μορφών μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης

1. Η ανάδυση του ηλεκτρονικού μοιρολογιού

Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε τα συστατικά που δομούν το κρητικό μοιρολόι, όπως αυτό άνθησε ως πρακτική τις περασμένες δεκαετίες μέσα στις επονομαζόμενες παραδοσιακές κοινωνίες. Με την έλευση της αστικοποίησης τις τελευταίες δεκαετίες, ο χωρικός αλλά και ο κοινωνικός χάρτης άρχισε να αλλάζει. Οι άνθρωποι μετακινούνταν στα μεγάλα αστικά κέντρα και στο εξωτερικό και, ενώ συνέχιζαν παρόλα αυτά να διατηρούν στενές σχέσεις με τον τόπο προέλευσής τους και τα χωριά, σταδιακά η σχέση αυτή άρχισε να αποκτά μια πιο χαλαρή διάσταση. Οι τελετουργίες ήταν από τις πρώτες που επηρεάστηκαν από την αστικοποίηση και οι προφορικές παραδόσεις σχεδόν εξαλείφθηκαν. Το μοιρολόι αναπόφευκτα δεν έμεινε και αυτό μακριά από αυτή τη μοίρα. Τα παραδοσιακά μοτίβα διασώζονταν μονάχα ως συλλογική μνήμη και η τέχνη του ελεύθερου δίστιχου έμοιαζε να περιορίζεται σε κάποιες μικρές τοπικές νησίδες. Το συναίσθημα του πόνου που όριζε το μοιρολόγημα εξωτερικευόταν στις σύγχρονες κοινωνίες με τη μορφή άτακτου κλάματος· χωρίς ειρμό λέξεις σκόρπιες ανακατεμένες με κραυγές και κλάμα. Έμοιαζε σαν οι γυναίκες να μην ήξεραν πια πώς να μοιρολογήσουν. Έτσι στον ελλαδικό χώρο το μοιρολόι σίγησε, σαν η μαύρη γη, που τόσο είχαν περιγράψει μέσα σε αυτό τα αλλοτινά χρόνια, να το είχε καταπιεί και να το είχε οδηγήσει στη λήθη.

Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς μου που αφορούσε το μοιρολόι στην παραδοσιακή κοινωνία της Κρήτης, εντόπισα μια νέα, υβριδική μορφή μοιρολογιού που δεν αποτελούσε απλά ένα επιβίωμα αυστηρά τοπικά προσδιορισμένο, αλλά μια εντελώς νέα μετασχηματισμένη μορφή, που περιέκλειε την παραδοσιακή ψυχή του μοιρολογήματος. Στην προσπάθειά μου να το προσδιορίσω, προκειμένου να το μελετήσω, του έδωσα το όνομα *ηλεκτρονικό μοιρολόι* (Λυγινού, 2025:155).

2. Τι είναι το ηλεκτρονικό μοιρολόι

Το ηλεκτρονικό μοιρολόι είναι ο πένθιμος λόγος που κοινοποιείται κατά βάση από τους συγγενείς του νεκρού στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Η διαφορά του από ένα πένθιμο δημόσιο λόγο όπως ο επικήδειος έγκειται στο γεγονός ότι διατηρεί πολλά από τα χαρακτηριστικά των μοιρολογιών των παραδοσιακών κοινωνιών. Σε πολλές περιπτώσεις το άτομο που το κοινοποιεί αντλεί στοιχεία από παραδοσιακές φόρμες, μιμούμενο το ύφος και το στυλ των παλαιότερων.

Όπως και στις παραδοσιακές κοινωνίες, έτσι και εδώ τα παραδοσιακά μοτίβα συνυπάρχουν με τα ελεύθερα δίστιχα. Τα ελεύθερα δίστιχα εμφανίζονται σπανιότερα καθώς προϋποθέτουν την έμφυτη ροπή της γυναίκας προς τη ρίμα. Για αυτό και τους ωραιότερους ηλεκτρονικούς θρήνους μας τους δίνουν γυναίκες που ασχολούνται με τη συγγραφή μαντινάδας και διδακτικών κειμένων. Στις περιπτώσεις των ελεύθερων δίστιχων συναντάμε και πάλι τις κλητικές προσφωνήσεις και τις ξομπλιαστές, επαινετικές λέξεις, ακριβώς όπως συνέβαινε και κατά το παρελθόν. Τόσο τα ελεύθερα δίστιχα όσο και οι

παραδοσιακές φόρμες μοιράζονται τις προσωποποιήσεις και συνεχίζουν να αντλούν στοιχεία από τη φύση, με τη διαφορά ότι στις σύγχρονες πλέον κοινωνίες η άντληση αυτών των μοτίβων είναι περισσότερο πλασματική παρά πραγματική καθώς οι άνθρωποι, αποκομμένοι συνήθως από τη ζωή στην ύπαιθρο, μοιάζει απλά να αναπαράγουν τις εικόνες αυτές σαν ορθότερο τρόπο περιγραφής του συναισθήματος, που επικαιροποιείται λόγω της παλαιότητάς τους και του γεγονότος ότι κατάφεραν να επιβιώσουν μέχρι τις μέρες μας. Το παλαιό καταξιώνεται ως ορθός τρόπος της τελετουργίας, μιας τελετουργίας που κάποια στιγμή η γραμμική της πορεία μοιάζει να διαρρηγνύεται και η επαναφορά της προϋποθέτει επιστροφή στις γενεσιουργίες μας ρίζες.

*Μια μάνα απόψε ξενυχτά, την κόρη τζη νιμένει³⁷
Και στρώνει άσπρα κεντητά μεταξωτά σεντόνια
Μωρό δε τηνε κοίμησε, νέα δε τηνε χάρει
και κοπελιά δεν είδενε ποιο νιο 'χε αγαπήσει
Μοιρολογάται από τη μια γελά από την άλλη
Χαρά και πόνος γίνονται μες την καρδιά μαχαίρι
Χαρά αφού θα τήνε δει, μα από την άλλη πόνος
Γιατί δεν ήτανε ώρα τζη να κατεβεί στον Άδη
νύφη τση τηνε πέμπουνε μα νύφη δίχως ταίρι
στεφάνι θα χει στα μαλλιά μα θα ναι του χαμου τζη
γαμο τση ετοιμάζουνε μα αντίς για τα κουφέτα
στάρι παλένου³⁸ οι δικοί δίσκο να τση τοιμασου
κι η μαύρη μάνα τη καρδιά θα κάμει ωσά τη πέτρα
παιδί μου καλοσώρισεσ πρέπει να πεί και ας κλαίει
κι αρχίζει το νανούρισμα για να τηνε γνωρίσει
μωρό τανε σαν έφυγε, για να τση δώσει γνώρα³⁹
να τση χαϊδεύει τα μαλλια να τση φιλεί τα χέρια
κοιμήσου χαϊδεμένο μου
(Απόσπασμα ηλεκτρονικό μοιρολόι θείας Α.Σ.)
(Λυγινού, 2025:161)*

³⁷ Νιμένω, περιμένω (ανιμένω)

³⁸ Παλένω, μαλακώνω

³⁹ Γνώρα, γνωρίζω

*Κόρη μου, σε κλειδώσανε κάτω στην Αλησμόνη,
Που στο 'μπα δίνουν τα κλειδιά, στο έβγα δεν τα δίνουν,
Και στο μπαϊνοξανάβγαρμα σφιχτά σε μανταλώνουν.
Που κόρη μάνας δε μιλεί, μηδέ στην κόρη η μάνα,
Μηδέ τα τέκνα στους γονιούς, μηδέ οι γονιοί στα τέκνα,
Κι ο βασιλές ακόμη κει με όλους μας είν' ίσια.
Εκεί 'ν' τα σπίτια σκοτεινά, οι τοίχοι 'ραχνιασμένοι,
Εκεί μεγάλοι και μικροί είν' ανακατεμένοι.
Μες στα 'μπα του καλοκαιριού και στα 'βγα του χειμώνα,
Τήρα καιρό που διάλεξε να πάρει, να μισέψει!
Παιδί μου, δεν απόμενες, δεν άφηνες αγάλια,
'Όσο ν' ανθίσουν τα βουνά, να πρασινίσου' οι κάμποι,
Ν' ανοίξουν τα γαρούφαλα, να γίνουν τα λουλούδια,
Να φορτωθείς, να στολιστείς, να πας στον Κάτου Κόσμο,
Ναβάλου' οι νιοι τα φέσια τους κι οι νιες τις τραχηλιές τους,
Και τα μικρά στα χέρια τους, να λησμονούν τη μάνα.*

(Παραδοσιακό μοιρολόι)

(Λυγινού, 2025:161)

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τις ομοιότητες ενός ηλεκτρονικού και ενός παραδοσιακού μοιρολογιού παρατίθενται ως παράδειγμα δύο ενδεικτικά μοιρολόγια, το πρώτο έχει αντληθεί από την πλατφόρμα Facebook και το δεύτερο αποτελεί ένα παραδοσιακό μοιρολόι, όπως έχει καταγραφεί. Τα δύο μοιρολόγια μοιράζονται ορισμένα κειμενικά χαρακτηριστικά. Ακολουθούν το παραδοσιακό μοτίβο και όχι τα ελεύθερα δίστιχα. Και τα δύο είναι αφηγηματικά, στο πρώτο ένας εξωκειμενικός αφηγητής, η θεία της κοπέλας, διηγείται όπως σε ένα διδακτικό μοιρολόι τη στάση της νεκρής μητέρας μόλις αντικρύσει την κόρη της στον κάτω κόσμο. Περιγράφει τα μπλεγμένα συναισθήματα της μητέρας, που από τη μια επιθυμεί την επανένωση με το παιδί της αλλά από την άλλη αναγνωρίζει ότι δεν είναι ακόμα ώρα της να περάσει το κατώφλι του θανάτου λόγω της νεότητάς της. Σε ολόκληρο το μοιρολόι τονίζονται τα στοιχεία εκείνα που αυξάνουν τη δραματουργία, η νεκρή κοπέλα που στολίζεται ως νύφη, τα κουφέτα που μοιράζονται μαζί με το στάρι. Πρόκειται για τον αιώνιο γάμο της νέας με το Χάρο, ένα συχνό μοτίβο

στα παραδοσιακά μοιρολόγια, που έρχεται να ενισχύσει και αυτό με τη σειρά του την αδικία του χαμού των νέων ανθρώπων⁴⁰.

Στο δεύτερο μοιρολόι βλέπουμε τη μάνα σε ρόλο μοιρολογίστρας, η οποία σε πρώτο πρόσωπο εξιστορεί τα γεγονότα και μεταφέρει ζοφερά εικόνες του κάτω κόσμου. Μιλά για τη λησμονιά, ένα μεγάλο δεινό που σχετίζεται άμεσα και με το αυτομοιρολόγημα. Μια δυσμενή κατάσταση, που η γυναίκα που θρηνεί πρέπει μόνη να αντιμετωπίσει την περίοδο που έπεται του θανάτου. Και τα δύο κείμενα βρίθουν αγάπης και φροντίδας, με το πρώτο να μπλέκει την αφήγηση με το νανούρισμα, ένα νανούρισμα μακάβριο μα και καθησυχαστικό ταυτόχρονα. Βλέπουμε λοιπόν δοξασίες και φαντασιακά για τη ζωή στο κάτω κόσμο αλλά και τελετουργικές πρακτικές των παραδοσιακών κοινωνιών όπως ο επικήδειος γάμος να εξακολουθούν να μεταφέρονται και στον ηλεκτρονικό μοιρολόι ως επιβιώματα στον παραδοσιακό του πυρήνα.

3. Τα πρόσωπα του σύγχρονου θρήνου

Στις παραδοσιακές κοινωνίες επιφορτισμένες με το καθήκον του μοιρολογήματος ήταν οι γυναίκες, στενοί συγγενείς του νεκρού. Στις σύγχρονες κοινωνίες ποιοι αναρτούν όμως τα ηλεκτρονικά μοιρολόγια;

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δίνουν ένα βήμα εύκολα προσβάσιμο σε όλους. Παρ' όλα αυτά, τους ηλεκτρονικούς θρήνους τους αναρτούν και πάλι γυναίκες. Όπως προαναφέρθηκε, στις περιπτώσεις που ακολουθούν τα ελεύθερα δίστιχα πρόκειται για γυναίκες με χαρακτηριστική ροπή προς τη ρίμα, γνωρίζουν πολύ καλά να χειρίζονται την κρητική διάλεκτο και έχουν ως βίωμα τα ελεύθερα δίστιχα και τις μαντινάδες. Και, ενώ στη πλειοψηφία των ηλεκτρονικών μοιρολογιών νεκρός και μοιρολογίστρα και πάλι συνδέονται με κάποιου είδους συγγένεια, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου γυναίκες αναρτούν ηλεκτρονικούς θρήνους για χωριανούς τους ή για θανάτους που συντάραξαν πολυεπίπεδα την ευρύτερη κοινωνία. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του θανάτου του Βαγγέλη Γιακουμάκη, για τον οποίο γράφτηκαν πολλά ηλεκτρονικά μοιρολόγια και μαντινάδες.⁴¹

⁴⁰ Μας πληροφορεί ο Μακρής (1981) σχετικά, στους νεκρούς που φεύγουν ανύπαντροι, ιδίως στις περιπτώσεις νέων, οι συγγενείς τους ντύνουν με ρούχα γαμήλια, υπάρχουν λευκές λαμπάδες και λευκά κεριά στην κεροδοσία, όπως και άσπρες κορδέλες, και στο κεφάλι του νεκρού τοποθετείται απαραίτητως στεφάνι. Μετά την ολοκλήρωση της κηδείας μοιράζονται κουφέτα. Τραγούδια συνοδεύουν τους νεκρούς μα πρόκειται για μοιρολόγια χωρίς να λείπουν, όπως μας αναφέρει, και περιπτώσεις που τα μοιρολόγια ακούγονται παράλληλα με τα γαμήλια τραγούδια. Ο Μακρής ονομάζει το ιδιαίτερο αυτό τελετουργικό που απαντάται στις παραδοσιακές κοινωνίες ολόκληρης της Ελλάδας, αλλά και των Βαλκανίων, ως "επικήδειο γάμο". Ο επικήδειος γάμος για τις παραδοσιακές κοινωνίες αποτελεί χρέος των συγγενών προς το νεκρό ανύπαντρο συγγενή τους. Κανείς δεν μπορεί να διαβεί το κατώφλι του θανάτου αστεφάνωτος για αυτό και σε ηλικιωμένους ανύπαντρους ανθρώπους τοποθετείται επίσης στο κεφάλι στεφάνι, παραλείπεται όμως όλο το υπόλοιπο τελετουργικό.

⁴¹ Ο Βαγγέλης Γιακουμάκης ήταν Έλληνας Κρητικός φοιτητής που βρέθηκε δολοφονημένος ένα μήνα μετά την εξαφάνισή του. Η υπόθεση Γιακουμάκη προκάλεσε το κοινό αίσθημα λόγω της βιαιότητάς της και ο Βαγγέλης Γιακουμάκης έγινε σύμβολο στον αγώνα ενάντια στο Bullying.

Για το Βαγγέλη

Η μοίρα σου ήτανε σκληρή και άδικη Βαγγέλη

Στο θάνατο σε έστειλε του Χάρου η αγέλη

Μονάχος έφυγες ψηλά για του Θεού τα κάστρα

Εμείς σε ψάχναμε στη γή και εσύ πετούσες στ' άστρα

Καλό ταξίδι αητέ κι αέρας στα φτερά σου

Ήλιο να βρεις στο δρόμο σου, γαλήνη στην καρδιά σου

Και οι προσευχές μας γέμισαν τον ουρανό με τ' άστρα

Για να σε πάνε γρήγορα προς του Θεού τα κάστρα

(ηλεκτρονικό μοιρολόι για τον Βαγγέλη Γιακουμάκη στην ηλεκτρονική πλατφόρμα Facebook ημ.αναρτ.16 Μαρτίου 2015)

Παρ' όλα αυτά η πλειοψηφία των ηλεκτρονικών μοιρολογιών αναφέρονται σε γονείς και παιδιά του ατόμου που μοιρολογά. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός της αλληλεπίδρασης. Πλατφόρμες όπως το Facebook δίνουν στους χρήστες τη δυνατότητα να αλληλοεπιδρούν. Κάτω από κάθε τέτοιου είδους ανάρτηση οι υπόλοιποι χρήστες αφήνουν σχόλια, στη πλειοψηφία τους συλλυπητήρια και λόγια συμπαράστασης, χωρίς να λείπουν και σχόλια που εγκωμιάζουν το νεκρό και ενισχύουν δημόσια το αφήγημα της υστεροφημίας του. Οι άνδρες φέρονται πιο συγκρατημένα ακόμα και στο γραπτό τους λόγο, με τους μεγαλύτερους μάλιστα σε ηλικία να επιλέγουν συγκεκριμένο μοτίβο αλληλεπίδρασης που εξαίρει τα χαρακτηριστικά του νεκρού άνδρα, με χαρακτηρισμούς που θυμίζουν τον υπερτονισμό των ανδρικών αποδεκτών χαρακτηριστικών και συμπεριφορών όπως ακριβώς συνέβαινε και στις παραδοσιακές κοινωνίες. Και εδώ οι επαινετικές κλητικές εκφράσεις καλέ μου, ακριβέ μου, καντιφέ μου, συνδυάζονται με λέξεις όπως ντελικανή, αετέ μου, ακριβή μου, μερακλή μου, θυμίζοντας απόλυτα τα μοιρολόγια με ελεύθερα δίστιχα που τραγουδιούνταν πάνω από το νεκρό αγαπημένο.

Πέρασε και το Πάσχα αδερφέ μου

Μα δεν εγγάγυρες ακόμα ακριβέ μου

Ανάσταση φωνάζουνε καλύτερε μου

Μακάρι να το λέγανε για σένα βασιλικέ μου

Έλειπες πάντα τις γιορτές αξιέ μου

Έκανες βάσανα πολλά χρυσέ μου

Μα δεν παραπόνεσες ποτέ κανένα ακριβέ μου

Μόνο χαρές και δύναμη έδινες καντιφέ μου

(Ηλεκτρονικό μοιρολόι της Φ. Κ από τα Σφακιά, όπως αναρτήθηκε στην ηλεκτρονική πλατφόρμα Facebook)

Είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε ότι οι γυναίκες συνεχίζουν ακόμα και στις σύγχρονες κοινωνίες το μοιρολόγημα, με τη βασική διαφορά να έγκειται στο γεγονός ότι δεν το κάνουν κάτω από συνθήκες πίεσης. Στις παραδοσιακές κοινωνίες οι γυναίκες μάθαιναν να θρηνούν μέσω των διδαχών και των βιωμάτων, όπως μάθαιναν και οποιαδήποτε δεξιότητα που σχετίζονταν με τον οικιακό χώρο (μαγείρεμα, φροντίδα παιδιών κτλ). Το να γνωρίζει μια γυναίκα πώς να κλάψει το νεκρό της ήταν μια υποχρέωση στην οποία η κοινωνία δεν ήταν καθόλου ελαστική.

Άκλαυτος δεν πήγαινε κανείς (...) μου αναφέρει κάποια μοιρολογίστρα κατά τη διάρκεια της συνέντευξής μας. Και πάλι η έννοια της ντροπής κυριαρχεί, η απουσία μοιρολογήματος ήταν ένδειξη ονείδους και κατακριτέα. Στα μάτια των κλειστών κοινωνιών έμοιαζε να διαταράσσεται ακραία η επιθανάτια τελετουργία, αφήνοντας ένα σημαντικό κομμάτι της εκτός, αυτό της συλλογικής αποσυμφόρησης.

Γιατί όμως οι γυναίκες στην Κρήτη συνεχίζουν να γράφουν μοιρολόγια και να τα αναρτούν, ποια ανάγκη τις οδηγεί;

Μια έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη Γαλλία (Bacqué ,2007:960) έδειξε ότι το επιθανάτιο τελετουργικό στις ηλικιωμένες γυναίκες είναι παραδοσιακό και άκαμπτο, εν αντιθέσει με τις σύγχρονες γυναίκες που απορρίπτουν κάθε κομφορμιστική συμπεριφορά. Οι νέοι ωστόσο κατά την Bacqué (2007) επιθυμούν να βρουν το νήμα που τους συνδέει με το παρελθόν τους και τις τελετουργίες προκειμένου να είναι σε θέση να αντιληφθούν την ακριβή θέση τους στη γενεαλογική τους αλυσίδα. Στην Κρήτη, όμως, ούτε οι νεότερες γενιές μοιάζει να είναι χαμένες. Η συλλογική μνήμη είναι ισχυρή και η αίσθηση του ανήκειν δυνατή και ξεκάθαρη, αυτά τα δύο μοιάζει να συντηρούν ισχυρούς δεσμούς που συνδέουν το παρελθόν και το μέλλον μέσω μιας γραμμικής εξέλιξης που δεν διερράγη ποτέ εντελώς. Αυτό ίσως δικαιολογεί και την ύπαρξη του ηλεκτρονικού μοιρολογιού, μιας και πρακτικά το μοιρολόι πάντα υπήρχε στο νησί σε περιορισμένη έκταση, κατάφερε όμως να μετασχηματιστεί και να απλωθεί και πάλι ακόμα και μακριά από τα στενά γεωγραφικά όρια της νήσου.

4. Κοινωνικοί τόποι και ηλεκτρονικό μοιρολόι

Το ηλεκτρονικό μοιρολόι συνήθως εμφανίζεται μια ημέρα μετά το θάνατο ή και γύρω στα “μεγάλα” (επισημότερα) μνημόσυνα, όπως των σαράντα ημερών και του χρόνου. Αυτό δίνει τη δυνατότητα στο άτομο που το αναρτά να σκεφτεί το λόγο του και μοιάζει να στερείται του αυθορμητισμού που χαρακτήριζε τα μοιρολόγια στις παραδοσιακές κοινωνίες, ισχύει όμως αυτό στην πραγματικότητα;

Ηλεκτρονικούς θρήνους συναντάμε σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης βρίθουν πένθιμων αναρτήσεων που ποικίλλουν μεταξύ τους. Έτσι συναντάμε απλούστερες μορφές,

όπως η ανακοίνωση του θανάτου και “πρόσκληση” - ας μου επιτραπεί η έκφραση - στην κηδεία ή το μνημόσυνο, δρουν δηλαδή οι αναρτήσεις αυτές όπως τα κηδεϊόχαρτα, περισσότερο ενημερωτικά. Υπάρχουν αναρτήσεις φωτογραφιών του ατόμου που κάνει την δημοσίευση με το νεκρό και δημόσιες εκφράσεις πόνου και αποχαιρετισμού. Υπάρχουν τραγούδια που άρεσαν ή σήμαιναν κάτι για το νεκρό και το άτομο που τα αναρτά, που και πάλι τα συνοδεύουν πένθιμες λεζάντες. Και τέλος ο ποιητικός λόγος που συναντάται κατά βάση στους Κρήτες. Πένθιμες μαντινάδες από τους άνδρες και σπανιότερα μοιρολόγια. Και από τις γυναίκες αποκλειστικά μοιρολόγια τα οποία, όπως έχει προαναφερθεί, διακρίνονται σε ελεύθερα δίστιχα και παραδοσιακά μοτίβα. Έχοντας αυτές τις κατηγορίες στο μυαλό μας θα είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε βαθύτερα το ηλεκτρονικό μοιρολόι και τους σκοπούς που αυτό εξυπηρετεί. Περιορίζεται άραγε χωροχρονικά;

Το μοιρολόι υπήρξε ανέκαθεν ένας αποδεδειγμένος δημόσιος λόγος, ο οποίος παρακινείται από το βαθύ βιωμένο συναίσθημα του πόνου. Είναι ένας λόγος δυνατός που μπορεί να ανακινήσει ισορροπίες μέσα στην κοινότητα. Το ηλεκτρονικό μοιρολόι μοιάζει να μην έχει απόλυτα σαφή τόπο⁴², μετέωρο πλανάται στο ηλεκτρονικό σύμπαν προκαλώντας το δημόσιο αίσθημα. Στη πραγματικότητα, όμως, ο τόπος προέλευσης καθορίζει έντονα και το ηλεκτρονικό μοιρολόι. Τα αρτιότερα ηλεκτρονικά μοιρολόγια τα συναντάμε σε άτομα που σχετίζονται με τους κοινωνικούς τόπους του μοιρολογιού. Τα ψηλά χωριά του ορεινού Μυλοποτάμου, τα χωριά των Σφακίων και τα χωριά των Αστερουσίων και πάλι πρωτοστατούν στην τέχνη του μοιρολογιού⁴³. Πρόκειται για τόπους που ποτέ δεν ερήμωσαν και διατηρούν και στον πληθυσμό τους μια σταθερή πορεία. Φυσικά δεν έμειναν ανεπηρέαστα από την αστικοποίηση, με μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους να έχει μετακινηθεί στα μεγάλα αστικά κέντρα αλλά και το εξωτερικό. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι οι συνδέσεις με τον τόπο προέλευσης είναι πολύ ισχυρές και η ανάγκη διατήρησης της ταυτότητας προέλευσης μεγάλη. Οι άνθρωποι που προέρχονται από τους τόπους αυτούς υπερμεγεθύνουν τις έννοιες της τιμής, της ντροπής και της υστεροφημίας, έννοιες που είναι ήδη ισχυρές σχεδόν σε ολόκληρο το νησί. Οι χάρες όμως και οι αρετές στους κοινωνικούς τόπους υπερτονίζονται σε κάθε έκφανση του δημόσιου βίου τους. Έτσι έχουμε μαντινάδες γάμου που βρίθουν τέτοιων στοιχείων, μαντινάδες αγάπης και φυσικά μαντινάδες θανάτου. Όλα συνηγορούν στο ισχυρό φαντασιακό που πηγάζει από τη συλλογική μνήμη. Θέλουν να είναι μέρος της κοινότητας από την οποία προέρχονται δείχνοντας άξια μέλη της όπου και αν βρίσκονται. Η Κρήτη αποκτά προσωποκεντρικά στοιχεία, παρομοιάζεται συχνά με μάνα, για αυτό συχνά συναντάμε σχετικές μαντινάδες.

*Άνοιξε Κρήτη μια αγκαλιά όσο μπορείς μεγάλη
Γιατί ήρθαν τα κοπέλια σου στα χώματα σου πάλι*

Ο κρητικός στη ξενιτιά δε πρέπει να ποθαίνει

⁴² Στη συνέχεια βλέπουμε μια προσπάθεια να συγκεκριμενοποιηθεί κατά το δυνατό μέσα στο ηλεκτρονικό σύμπαν που από μόνο του είναι αχανές και ασαφές

⁴³ Σύμφωνα με τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας μας που βρίσκετε εν εξέλιξη

Γιατί το χώμα είναι βαρύ κι η πλάκα είναι ξένη

(μαντινάδες που συναντώνται συχνά σε ηλεκτρονική μορφή)

Η ανάγκη του Κρητικού λαού να ανήκει στον εαυτό του είναι τόσο ισχυρή που κατάφερε να διατηρήσει την τελετουργία σε μια εποχή αμφισβήτησης του παλαιού και ό,τι αυτό πρέσβευε, τάση που κορυφώθηκε τις δεκαετίες του 80 και 90 και έπαψε να κυριαρχεί τις τελευταίες δεκαετίες, όπου παρατηρούμε μια στροφή των νέων ανθρώπων προς αυτό. Το παλιό γίνεται κομμάτι του νέου στις σύγχρονες κοινωνίες, οι νέοι ασχολούνται με την παραδοσιακή μουσική και αναζητούν χαμένες μνήμες μέσω της επιστροφής τους στην ύπαιθρο. Στην Κρήτη όμως η παράδοση ήταν πάντοτε αρκετά ισχυρή, η μουσική δεν έπαψε ποτέ να περνά από γενιά σε γενιά με την μόνιμη διαμόρφωση νέων οργανοπαίκτων και κατά συνέπεια μαντιναδολόγων. Τα μοιρολόγια όμως ως ποιητική δημιουργία, εν αντιθέσει με τη μαντινάδα, δεν έβρισκαν γόνιμο έδαφος στις πόλεις του νησιού πριν το ηλεκτρονικό μοιρολόι. Το μοιρολόγημα ήταν μια έκφραση αναχρονιστική για τους νεότερους, που ναι μεν το αποδέχονταν, δεν γνώριζαν όμως πώς να το πραγματοποιούν οι ίδιοι - ή μήπως δεν ήθελαν; Κατά τη διάρκεια μιας συνέντευξης μια αφηγήτρια μου εξομολογήθηκε

(...) Πάντοτε γνώριζα πώς να μοιρολογώ, από παιδί το θυμάμαι πολύ καλά γιατί πήγαινα με τη γιαγιά μου στις κηδείες, ήξερα πώς να το κάνω μα ντρεπόμουν, τώρα με τα σόσιαλ μίντια μου φαίνεται πολύ ευκολότερο να εκφραστώ και εγώ μια τέτοια στιγμή με παρόμοιο τρόπο (...)

(αποσπ. συνέντευξης καλοκαίρι 2023 πληροφ. 53 ετών Κρήτη)

5. Οι νεκροί του ηλεκτρονικού μοιρολογιού

Στα προηγούμενα κεφάλαια επικεντρωθήκαμε στο προφίλ των ατόμων που αναρτούν τα ηλεκτρονικά μοιρολόγια στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, στο παρόν κεφάλαιο θα δούμε ποιες κατηγορίες αποθανόντων σε συνάρτηση με ποιο θάνατο είχαν, επιλέγουν οι άνθρωποι να μοιρολογήσουν δημόσια με τον τρόπο αυτό. Ηλεκτρονικά μοιρολόγια συναντάμε για διάφορους νεκρούς, στη πλειοψηφία τους όμως απευθύνονται σε γονείς και νέα παιδιά, χωρίς ωστόσο να λείπουν περιπτώσεις μοιρολογιών του σημαντικού άλλου της κοινότητας, συχνή πρακτική και των παραδοσιακών κοινωνιών του νησιού. Ο *σημαντικός άλλος* (Mead, 1967:24) όμως, στην περίπτωση του ηλεκτρονικού μοιρολογιού, μπορεί να μην είναι κρητικός αλλά κάποιος που να έχει προκαλέσει έντονα το δημόσιο αίσθημα. Τότε συναντάμε θρήνους λιγότερο προσωπικούς, που φέρουν χαρακτηριστικά διδαχών. Όπως τα διδακτικά μοιρολόγια έρχονται να υπενθυμίσουν στην κοινωνία το άδικο του θανάτου του και τους λόγους που αυτός προκλήθηκε. Αναφέρονται σε θανάτους κατά κανόνα άδικους και μιλούν για αυτούς σε μια προσπάθεια αποκλιμάκωσης των συναισθημάτων που προκαλούν οι ίδιοι ως γεγονότα.

Χάρε κοντό δε χόρτασες άντρες καλούς να παίρνεις

Να πιάνεις τα σαϊτότοξα και να τσι σαϊτεύγεις⁴⁴
Να ανοίγεις τσι καστρόπορτες του ρημασμένου σου Άδη
Φαρδιά πλατιά να τους χτυπάς και να τσι κάνεις φόρα,
Κι εκόπιασες αγλακιστός⁴⁵ είς τον απάνω κόσμο
Κι εκορμολάβωσες σκληρέ ένα απ' τσ' αητούς μου
Τον άξιο λαουθιέρη μου Α.Φ.
Από τονε αιστημαλής μα και καλός ποιητάρης
Του Ψηλορείτη τον υγιό τση πάνω ρίζας θρέμμα
Και δεν τον ελυπήθηκες κι εξάμωσες⁴⁶ του ντρέτα⁴⁷ (...)
(απόσπασμα ηλ. μοιρ. για γνωστό μουσικό του νησιού από την Χ.Κ 2021)

Από την άλλη πλευρά έχουμε το μοιρολόι προς την αγαπημένη μάνα, τον άξιο πατέρα και το αδικοχαμένο νέο παιδί. Οι λόγοι αυτοί είναι δυνατοί, γενούν συναισθήματα έντονου πόνου και θυμού, προκαλούν το κλάμα και βρίθουν φροντίδας. Μοιάζουν περισσότερο αυθεντικοί, καθώς ορίζονται από ένα πηγαίο συναίσθημα πόνου που τους γεννά.

Στσι μάνες που χει ο Θεός χρόνους κοντά του πάρει
Είναι και η μάνα μου μαζί και πέμπω ένα τροπάρι
Στην Άγια μάνα του Χριστού τη μάνα τη μεγάλη
Στου παραδείσου τς ομορφιές τς άφθαρτες να τση βάλει
Να τως επούν οι άγγελοι δώρα σας εβαστούμε
Αγάπη από τα κοπέλια σας και δε σας εξεχνούνε
Ένα λουλούδι μάνα μου έπλυνα με το δάκρυ
Και στις φωτογραφίες σου τ' ακούμπησα την άκρη
(ηλ. μοιρ. Α.Σ για τη μητέρα ως μνημόσυνο)

⁴⁴ Σαιτεύω, χτυπώ κάποιον με σαίτα (βέλος)

⁴⁵ τρέχω

⁴⁶ Ξαμώνω, σημαδεύω

⁴⁷ Ντρέτα, ίσια, κατευθείαν

*Ψάχνω το χάδι σου να βρω οι σκέψεις με πονάνε
Τα δάκρυα μου θάλασσα στο πάτωμα κυλάνε
Άγρια θάλασσα του νου και πως να σε μερώσω
Αχτίδα ψάχνω λίγο φώς καλά να νιώσω
Σπασμένη είσαι σα γυαλί και πως να αντέξεις
Η απουσία είναι εκεί και δε χωρεί τις λέξεις
Κάνω σταυρό και προσκυνώ κερί ανάφτω πάντα
Κανείς δε μένει πάντα εδώ μα εγώ θα λέω γιάντα
(ηλεκτρονικό μοιρολόι για τον πατέρα)*

6. Η αλληλεπίδραση στο ηλεκτρονικό μοιρολόι

Όπως προανέφερα, το ηλεκτρονικό μοιρολόι είναι στην πραγματικότητα μια δημιουργία χωρίς τόπο. Μιας και το ίδιο το ηλεκτρονικό σύμπαν είναι εντελώς ασαφές, χωρίς χωρικά και χρονικά όρια, φιλοξενεί το μοιρολόγημα, το οποίο μπορεί να γεννιέται στην Κρήτη, μα την ίδια στιγμή να ταξιδεύει στην Αμερική με την ίδια αμεσότητα που θα κοινοποιούνταν σε μια μικρή τοπική κοινότητα.

Πρόκειται για έναν ασαφή τόπο, όπου οι κανόνες και τα όρια δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρα και διακριτά. Οι δυνατότητες που μας δίνει το διαδίκτυο δημιουργούν ένα παγκόσμιο χωριό, που παρά την τοπική ασάφεια που ενυπάρχει σε αυτό, καθένας το οικειοποιείται και το προσλαμβάνει διαφορετικά, δημιουργώντας νοητά τις δικές του συνδέσεις και ταυτίσεις. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το κοινό του μοιρολογιού να αυξάνεται, οι άνθρωποι που αλληλεπιδρούν κάτω από την εκάστοτε δημοσίευση, δείχνοντας τη συμπαράστασή τους ή ακόμα και εκφράζοντας τη δυσφορία τους σε αυτό, είναι πολλοί περισσότεροι απ' ό,τι σε μια μικρή υπαρκτή κοινότητα, όπως π.χ ένα πραγματικό χωριό. Η αλληλεπίδραση μπορεί να συμβεί άμεσα, τα πρώτα λεπτά της δημοσίευσης, ή ακόμα και μετά από χρόνια, εφόσον η δημοσίευση συνεχίζει να υφίσταται αναρτημένη. Το άτομο δημιουργεί τις δικές του ταυτίσεις με την εκάστοτε δημοσίευση, προσδίδοντάς της ατομικά χαρακτηριστικά, πράγμα που φαίνεται από τον τρόπο που επιλέγει κανείς να αντιδράσει στα σχόλια ή στην αλληλεπίδραση με κάποιο εικονικό συναίσθημα (emoji).

Παρόλα αυτά, όταν κοινοποιείται μια δημοσίευση, μοιάζει κάπως να οριοθετείται στο αχανές σύμπαν των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, με το γεγονός ότι κάτω από αυτή συγκεντρώνει τις αντιδράσεις, συνήθως μαζικά, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι σε περιπτώσεις συλλογικών τραυμάτων δεν θα υπάρξουν πολλές αντίστοιχες δημοσιεύσεις και επαναδημοσιεύσεις μιας αρχικής ιδέας ή αντίδρασης. Το άτομο που δημιουργεί τη δημοσίευση έχει τη δυνατότητα σε ορισμένες πλατφόρμες να απενεργοποιήσει τον σχολιασμό, σταματώντας ή ελέγχοντας κατά κάποιο τρόπο την αλληλεπίδραση. Για ποιο λόγο όμως να επιλέξει κάτι τέτοιο, εφόσον θέτει τον εαυτό του σε ένα δημόσιο βήμα που προωθεί τον διάλογο;

Μια πληθώρα πιθανών λόγων θα μπορούσαν να απαντήσουν σε αυτό το ερώτημα. Θα μπορούσε το άτομο που δημιουργεί τη δημοσίευση να διατηρεί μια φαινομενική κοινωνική απάθεια, να μην ενδιαφέρεται για τη γνώμη των άλλων, εστιάζοντας στα δικά του λεγόμενα, αντιμετωπίζοντας τον εαυτό του ως αυθεντία, όμως με το να επιλέγει να μιλήσει δημόσια, αυτομάτως ενδιαφέρεται η γνώμη του να κοινοποιηθεί και να μαθευτεί. Αυτό έρχεται σε ρήξη με τον απόλυτο εγωκεντρισμό μιας προσωπικής δημιουργίας που γίνεται με μοναδικό σκοπό να αποσυμφορηθεί ο δημιουργός της, λ.χ. καταγραφή σε ημερολόγιο ή ποίημα χωρίς αποδέκτη ακόμα και το "απόλυτο" αυτο-μοιρολόγημα⁴⁸.

Ένας ακόμα ισχυρός λόγος για να απενεργοποιήσει κάποιος τα σχόλια μιας δημοσίευσης μπορεί να πηγάζει από την ατομική ανασφάλεια να θέσει τον εαυτό του σε μια δημόσια κρίση, εν μέρει επιλέγει την έκθεση, αποκλείοντας κατά κάποιο τρόπο τις συνέπειες που την ακολουθούν και σταματώντας τον πιθανό διάλογο κάτω από τον προσωπικά οριοθετημένο του χώρο.

Τέλος, μπορεί να εμπεριέχει μια προσπάθεια διατήρησης της ισορροπίας, προκειμένου να αποφευχθούν πιθανές διενέξεις, τις οποίες είτε γνωρίζει ότι θα συμβούν με βεβαιότητα είτε τις φοβάται και τις "ξορκίζει", προσπαθώντας να διαφυλάξει το νόημα των λεγομένων του ακέραιο, χωρίς την άμεση αλληλοαντίδραση τρίτων στα λεγόμενά του.

Και παρ' ότι η απενεργοποίηση των σχολίων είναι μια επιλογή, δεν τη συναντάμε συχνά, τουλάχιστον στο ηλεκτρονικό μοιρολόι που εμείς εστιάζουμε. Αντιθέτως, εμείς συναντάμε αρκετά μοιρολόγια που "απαιτούν" κατά κάποιο τρόπο έναν απαντητικό λόγο. Ένας δημόσιος λόγος που προσπαθεί να συσπειρώσει γύρω του την αποδοχή, προκειμένου να ισχυροποιηθεί.

Όμως, παρά τις περιπτώσεις που αναφέρω⁴⁹, υπάρχουν και ηλεκτρονικά μοιρολόγια που το μόνο που περιμένουν είναι ένας παρηγορητικός λόγος ως ένδειξη υποστήριξης του γράφοντος τη δύσκολη αυτή ώρα που βιώνει. Έτσι, κάτω από τις εν λόγω πένθιμες δημοσιεύσεις συναντάμε κατά βάση παρηγορητικούς λόγους. Λόγια θερμά με ευχές εγκάρδιες που δείχνουν ενσυναίσθηση και υποστήριξη στον γράφοντα και στη γράφουσα.

Οι στενοί συγγενείς και φίλοι που πιθανόν γνωρίζουν και τον θανόντα, για τον οποίο γίνεται η ανάρτηση, πολλές φορές, εκτός από συλλυπητήριους λόγους, αφήνουν και ενδείξεις για το έργο και τη ζωή του θανόντος, διατηρώντας πάντοτε χαρακτηρισμούς με θετικό πρόσημο, ή εάν πρόκειται για κάτι φαινομενικά αρνητικό και αναπόφευκτο, λ.χ. ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό όχι και τόσο θετικό να ειπωθεί, είναι πάντοτε προσεκτικά και "θετικά" δοσμένο.

Ποιός βασιλιάς στη φεύγα ντου επήρνε χρυσάφι παλάθια κι ότι όριζε,

γ-ή μια παθιά χωράφι...

Ποιός βασιλιάς εκέρδισε

⁴⁸ Όταν η γυναίκα μοιρολογεί ενώ γνωρίζει ότι δε την ακούει κανείς ή ακόμα και αν την ακούει δε φαίνεται να την ενδιαφέρει καθώς το μοιρολόι τη δεδομένη στιγμή αποτελεί τρόπο αποσυμφόρησης του προσωπικού της πόνου.

⁴⁹ Ηλεκτρονικά μοιρολόγια που "προκαλούν" σε ένα δημόσιο λόγο και αντίλογο προκειμένου να ισχυροποιηθεί η θέση του γράφοντα και της οικογένειάς του. Τέτοιες περιπτώσεις συναντάμε συνήθως σε θανάτους που έχουν προκληθεί για λόγους βεντέτας, αντιδικίας, δολοφονίες κλ

ζωή με τα λεφτά ντου
κι εγλύτωσ' απ' το θάνατο
με τα χρουσαφικά ντου....
Κλίνες κι αν έχει ολόχρυσες
στα πούπουλ' ανε θέτει
ποιός του θανάτου έστεσε αντρίστικα το μπέτη....
Κι ανε φορεί με το κιλό σταυρούς και δαχτυλίδια
κι αν έχει να κονίζεται χρυσόπλουμα στολίδια....
Χίλια βασιλικόσπιτα
κι αν έχει η γι-αφεδιά ντου
μόνο το νάμι ντου γροικάς
στην ύστερη στραθιά ντου....
Κι ότι κι αν πιάνει α γίνεται χρυσός στα δυό ντου χέρια
κιανείς δεν κέρδισε ποτές γης κι ουρανό μ' αστέρια...
Όλα στου τάφου κλείνονται μέσα σση γης δυο μέτρα
γι' αυτό μην έχεις την καρδιά άθρωπε σαν την πέτρα....
Και σκέψου επά τ' αφήνωμε
όλα λιτά δεμένα
τσι κόπους μας, τα έχει μας κι όλα τα δουλεμένα....

(ανάρτηση στην ηλεκτρονική πλατφόρμα Facebook της Χαριστή Φανουράκη Κουκουμπεδάκη που αναφέρεται στο θάνατο και στη φιλαργυρία 7/1/2023)

Εμίσεψεν ο σταυραητός ο σπαθοφτερουγάρης
Απου σκιζε τς αέρηδες και δεν εδείλια μπόρες
Ο άρχοντας ο γελαστός μα κι ο καλοδικούσης
Και τση Γαλιάς χωρατατζής κι άξιος Ντουιντομανώλης
Που ένα αιώνα εδιάβηκε και χρόνους τρείς ακόμη
Με τση πρεπειιάς και τς ανθρωπιάς το τιμημένο ζάλο

Κι άφηκε νάμι οπίσω ντου κι ούλοι θα του θυμούνται

Κι εθεριοπάλεψε γερά για τση ζωής τς αξίες

Κι αν έφυγε σαφί θα ζεί στην εδική μας σκέψη

Γιατί 'ταν άντρας των αντρών

(ηλεκτρονικό μοιρολόι όπως αναρτήθηκε στην ηλεκτρονική πλατφόρμα Facebook της Χαριστή Φανουράκη Κουκουμπεδάκη, 21-10-2016. Στο μοιρολόι αυτό βλέπουμε τις αρετές του νεκρού να υπερτονίζονται)

7. Οι ιδιωματικές λέξεις στο ηλεκτρονικό κρητικό μοιρολόι και τα ευρύτερα συλλογικά τραύματα

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του ηλεκτρονικού μοιρολογιού είναι η διατήρηση των κλιτικών εκφράσεων και η υιοθέτηση των μοτίβων για τον Χάρο και τον κάτω κόσμο, καθώς και ιδιωματικών λέξεων που σχετίζονται με την κρητική διάλεκτο. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι που φανερώσουν τη σύνδεσή του με το παρελθόν και που δε χάνονται, μα παραμένουν, αφήνοντας τα υπόλοιπα στοιχεία να μετασχηματιστούν.

Υπάρχουν όμως παρ' όλα αυτά περιπτώσεις για τις οποίες έχουν γραφτεί ηλεκτρονικοί θρήνοι που δεν αφορούν μονάχα την Κρήτη ούτε απευθύνονται μονάχα σε αυτήν, με την έννοια του αποδέκτη που σχετίζεται με αυτήν είτε λόγω καταγωγής είτε διαμονής, αλλά αποτελούν ένα συλλογικό τραύμα για ολόκληρη την Ελλάδα. Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί ο άδικος χαμός του κρητικού φοιτητή Βαγγέλη Γιακουμάκη, ο οποίος βάνουσα δολοφονήθηκε το 2015. Μπροστά στη βανουσότητα του συμβάντος, αναρτήθηκαν πάμπολλοι θρήνοι, όχι μόνο από Κρητικούς. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι αναρτήσεις που έγιναν από Κρήτες να έχουν περιορισμένους γλωσσικούς ιδιωματισμούς⁵⁰ και να προτιμούν να δείξουν τη σύνδεση του παιδιού με το νησί με διαφορετικούς τρόπους περισσότερο κατανοητούς σε ένα ευρύτερο κοινό⁵¹. Αυτό μας δείχνει την ανάγκη των ανθρώπων που κάνουν την ανάρτηση, το μήνυμα που αυτή μεταφέρει να γίνει με μεγαλύτερη σιγουριά κατανοητό από το ευρύτερο κοινό και η στήριξή τους, που γίνεται εμφανής με τα δημόσια λεγόμενά τους, να φτάσει σε μεγαλύτερη έκταση. Φυσικά, παρόμοιοι θρήνοι γράφονται και για άλλα συγκλονιστικά γεγονότα όπως το γεγονός των Τεμπών⁵² και ο πρόσφατος θάνατος του τετράχρονου Άγγελου στο Ηράκλειο της Κρήτης.⁵³

Μοιρολόι για τον μικρό Άγγελο

Ποιός σ' έκοψε μικρό τριανταφυλλάκι;

ποιός σου σπασε το κάθε σου κλωνάκι;

⁵⁰ Βλ. σελ.30 *Για τον Βαγγέλη*

⁵¹ Με εκφράσεις λχ «αητέ του Ψηλορείτη, άξιο τέκνο της Κρήτης» κ.λπ.

⁵² Τραγική σύγκρουση αμαξοστοιχιών στην κοιλάδα των Τεμπών το Φεβρουάριο του 2023, που είχε ως αποτέλεσμα τον τραγικό θάνατο 57 ανθρώπων.

⁵³ Ο τετράχρονος Άγγελος ξυλοκοπήθηκε μέχρι θανάτου από τη μητέρα του και τον σύντροφο της στο Ηράκλειο, τον Φεβρουάριο του 2025.

*Που βελουδένιο ήσουν μπουμπουκάκι
παραδεισένιο μυρισμένο λουλουδάκι...
ποιά χέρα σ' έκοψε
ποιό κοφτερό μαχαίρι;
που στόλιζες του κήπου το παρτέρι.
Και σ' άφηκε στο χώμα μαραμένο
με δίχως άρωμα
κιτρινοφυλλιασμένο...
Θε μου..που το 'καμε
μεγάλο κρίμα να 'χει
να γίνει βάρος
η αμαρτία ντου στη ράχη.
Απού δε σ' άφηκε να μοσκολουλουδίζεις
με τ' άρωμά σου τον πλανήτη να γεμίζεις...
Ν' ανθείς να μπουμπουκιάς τριανταφυλλάκι
μόνο σε μάδηδε στο πρώτο σου ανθάκι...
Μα εδά στον κήπο τση παράδεισως θα να 'σαι
και σε μπαξέδες λουλουδένιους
θα πλανάσαι...*

(από Χαριστή Φανουράκη Κουκουμπεδάκη 3/2/2025)

Παρατηρούμε ότι στη συγκεκριμένη ανάρτηση οι τοπικοί ιδιωτισμοί είναι ελάχιστοι και κατανοητοί από έναν μη ομιλούντα της κρητικής διαλέκτου. Επίσης, είναι πολύ μακριά από τη συνηθισμένη μορφή του ηλεκτρονικού κρητικού μοιρολογιού με στροφή και αποστροφή και το πλήθος των κρητικών προσφωνήσεων και των μοτίβων περί ζωής στο κάτω κόσμο. Και ενώ η συγκεκριμένη γυναίκα αναρτά ηλεκτρονικά μοιρολόγια με παραδοσιακή μορφή, έχοντας στα χέρια μας αρκετά δείγματα, στη συγκεκριμένη περίπτωση επιλέγει να μην το κάνει.

*Κρίμας να φεύγουνε οι νιοί κι οι γέροι να πομένουν
τη νειότη ντως την ακριβή*

ο Χάρος να την παίρνει,
ο άπονος ο άκαρδος
κι αδικομακελάρης
απού κοπέλι ήβρηκε
τση μάνας του ν' αρπάξει
και του κυρού του άζουδου⁵⁴ άδικα να στερήσει
απού πρεπε να το φηνε στον κόσμο τον απάνω
να χαίρεται και να γλεντά γαμπρό να τονε ιδούνε
ο κύρης του κι η μάνα ντου
κι η γ-εδικολογιά ντου
κι όχι να το θυμιάζουνε
να το μοιρολογούνται
καντήλι να μην τ' άφτουνε⁵⁵ με το δικό ντως δάκρυ
απού θα τρέχει ποταμός
κι απού στεμό δε θα 'χει
Χάροντα που να όψεσαι....
Εμπήκες Χάροντα σκληρέ πάλι στο διαλεγώνα⁵⁶
αφού καρδιά έχεις σκληρή σα μαρμαροκολόνα..
Πήρες κοπέλι αμούστακο
εις τον αθό τση νειότης
άπονε και δεν το φηκες
να πάει στρατιώτης....
Χάρε και για δεν το φηκες άντρας να ξετελέψει
να παντρευτεί να ιδεί παιδιά
και να καλιμεντέψει⁵⁷...

⁵⁴ Ο άτυχος, ο κακότυχος

⁵⁵ Ανάφτω, ανάβω

⁵⁶ Το διάλεγμα, το δικαίωμα

⁵⁷ Καλιμεντεύγω, προκόβω, ευδοκιμώ

(ηλεκτρονικό μοιρολόι από την ηλεκτρονική πλατφόρμα Facebook όπως αναρτήθηκε από τη Χαριστή Φανουράκη Κουκουμπεδάκη 21/6/25)

Ακολουθεί ηλεκτρονικό μοιρολόι για πολύ νέο σε ηλικία άνθρωπο από την ίδια γυναίκα, που εμπεριέχει ορισμένα από τα βασικά στοιχεία του ηλεκτρονικού μοιρολογιού.

Απ' τη Γαλιά επόσερνες χρυσού δεντρού κλωνάρι

μα ο Χάρος ποκοτάθηκε⁵⁸

τη νειότη να σου πάρει...

Ο Χάροντας τα ρέχτηκε⁵⁹

τα όμορφα σου κάλλη

γι' αυτό μπροσκάδα⁶⁰ σου 'στεσε

στη στράτα σου Μιχάλη.

Και μ' ένα ασημοκόνταρο⁶¹

απάνω σου ξαμώνεί⁶²

τ' αγιού Πνευμάτου τη γιορτή

ώρα που ξημερώνει...

Γλεντζέ 'θελε στον άδη ντου και νιο κανακεμένο⁶³

γι' αυτό καρτέρι είχε σου

στη στράτα σου στεμένο...

Παπαδοπαίδι ήσουνα

και νιός χωρίς ψεγάδι

κι ήθελε με τη λάμψη σου

να δώσει φως του άδη...

Κοντό δεν εστοχάστηκε

τον πόνο που θ' αφήσει

⁵⁸ Επιχειρώ

⁵⁹ Ορέγομαι, επιθυμώ

⁶⁰ ενέδρα

⁶¹ Εννοεί μαχαίρι

⁶² πλησιάζω

⁶³ Χαϊδεμένο

στη μάνα σου που δίχως σου είντα λογιώς θα ζήσει...

Κοντό δεν έβαλε στο νου

τον εδικό σου κύρη

απού καημούς στη φεύγα σου

και πόνους θα παρτίρε⁶⁴ι...

Τ' αγιού Πνευμάτου ήβρηκε για να σε κονταρέψει

και την πληγή τη μάνας σου εδά ποιός θα γιατρέψει...

Χάρε δεν εγκαρδιώθηκες

το μούγκρος⁶⁵ που θα σέρνει

που από τη πίκρα την πολλή

το μπέτη⁶⁶ ντζη θα δέρνει...

Και να την κάμεις δίχως γιό να τη τονε στερήσεις

και με χολή τα χείλη ντζη

να τα σφακοποτίσεις⁶⁷...

Να κάμεις και τον κύρη ντου

με δίχως γιο κι εκείνο

απού τον είχε κατάσπρο

και μυρισμένο κρίνο...

Κι ώρα που ο κύρης του ο παπάς

ήτο στην εκκλησία

κι είχε κινήσει άγια

και θεία λειτουργία,

μούδε που το σεβάστηκες

μα μούδε κι είχες τρόπο

Χάρε σκληρέ και άπονε

⁶⁴ Σέρνω βάσανα

⁶⁵ Το μούγκρισμα

⁶⁶ Το στέρνο, το στήθος

⁶⁷ Πικροποτίζει

κουρσάρε των ανθρώπω....
Κι άνοιξες τσι καστρόπορτες δίχως να κάμεις σκέψη
πως δε μπορεί
τη μάνα ντου
κιανείς να την αρνέψει⁶⁸....
Κι ο κύρης του θα χολοσκά
να μη θωρεί
χαέρι
μόνο θ' ανεμοδέρνεται
χειμώνα καλοκαίρι....
Δε βγήκες απ' τη φύση σου
Χάροντα λυπησάρης
κι εκορμολάβωσές τονε
απού 'τον εικοσάρης.
Κι έκανε χίλια όνειρα
και τα δώκες τ' αέρα
και τση ζωής του την κλωστή
του 'κοψες πέρα ως πέρα....
Χάρε ζηλιάρη και σκληρέ
άδικο να σου λάχει
και να 'θελα βρεθεί κιανείς τη δύναμή σου να 'χει...
Να σε κοντράρει και το γιο
απού 'χεις ανεθρέψει
κατσά κατσά⁶⁹ μιαν ταχινή⁷⁰
να στον-ε κονταρέψει...

⁶⁸ Ηρεμώ

⁶⁹ Κρυφά

⁷⁰ ημέρα

Να ιδείς ειντά 'ναι να πονείς

κοπέλι εδικό σου

κι αν ξαναβγεί στα χείλη σου μπλιο το χαμόγελό σου....

Να ιδείς κιμέτι⁷¹ Χάροντα

να ποσφακοκυδώνεις

την κεφαλή σου 'πό τη γης να μην τηνε σηκώνεις...

Να ιδείς ειντά 'ναι άπονε να παίρνουν το παιδί σου

κι ένα χαέρι⁷² αν ξαναειδεί... Χάροντα το κορμί σου...

(ηλεκτρονικό μοιρολόι από την ηλεκτρονική πλατφόρμα Facebook όπως αναρτήθηκε από τη Χαριστή Φανουράκη Κουκουμπεδάκη 25/6/24)

8. Το αυτομοιρολόγημα στο ηλεκτρονικό μοιρολόι

Όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, στις παραδοσιακές κοινωνίες πολύ συχνή πρακτική ήταν το αυτομοιρολόγημα οπότε εύλογα μας γεννάται το ερώτημα τι συμβαίνει στις μέρες μας με τον ηλεκτρονικό θρήνο; Συναντάμε και εκεί το αυτομοιρολόγημα ως ξεχωριστή υποκατηγορία του μοιρολογήματος;

Στα ηλεκτρονικά μοιρολόγια δεν μπορεί να υπάρξει στην πραγματικότητα το αυτομοιρολόγημα. Το αυτομοιρολόγημα όπως προαναφέρθηκε είναι μια προσωπική στιγμή αποφόρτισης που σε πολλές περιπτώσεις μοιάζει να μην ακολουθεί την πορεία του μοιρολογήματος που απευθύνεται στη κοινότητα, καθώς πρόκειται για πραγματικά αποδεδειγμένο λόγο. Για αυτό και το κεντρικό του θέμα σχετίζεται με την προσωπική δυσμένεια της γυναίκας, αυτή στην οποία έχει περιέλθει λόγο του θανάτου του αγαπημένου της προσώπου. Στο ηλεκτρονικό περιβάλλον δεν θα μπορούσε λοιπόν να λάβει χώρα μια τέτοια αυθόρμητη μορφή έκφρασης. Παρ όλα αυτά μοιάζει να εμφανίζεται μια μορφή που πλησιάζει στο αυτομοιρολόγημα μιμούμενη το μοτίβο που μιλά για τη προσωπική δυσμένεια στην οποία έχει περιέλθει λόγο του θανάτου. Αυτή η ιδιαίτερη μορφή συνήθως εμφανίζεται σε ημέρες μνήμης του θανάτου του αγαπημένου. Με το πέρασμα των χρόνων και την απομάκρυνση από το γεγονός του θανάτου και των ακραίων συναισθημάτων που αυτός γεννά, κάποια συναισθήματα συνεχίζουν να τροφοδοτούν τα μοιρολόγια ως επίγευση του μεγάλου πόνου της απώλειας. Η πίκρα, η νοσταλγία, η έλλειψη, όλα μπερδεύονται σε ένα μακάβριο γαϊτανάκι συναισθημάτων που οδηγεί σε νέες δημιουργίες που τείνουν να θυμίζουν παλαιές πρακτικές στη πραγματικότητα όμως πρόκειται για νέα υβριδικά μοντέλα που εξυπηρετούν διαφορετικούς σκοπούς.

(...) Αχ και να το μπορετό του Χάρου να ξαμώσω

⁷¹ μοίρα

⁷² τυχερο

*Να 'ρθω στον Άδη μια βραδιά φως μου να σ' ανταμώσω
Και να σε πάρω να 'ρθώμε πάλι στ' αρχοντικό
Να ξανα φέξει λαμπερός ήλιος στον ουρανό μας
Σαν το παλιό καιρό να σμίξεις τα κοπέλια
Και να γεμίσει με χαρές το σπίτι μας και γέλια
Σήμερα που 'πολύθηκε ο γιός σου ο κανακάρης
Να μπόρειες απ το Χάροντα άδεια να του πάρεις
Να ξαναρθείς να φέξουνε του νου μου οι καντονάδες⁷³
Να ιδώ την έρμη ζήση μου μέρες με λιατσεράδες
Μα πρέπως εκοιμήθηκες και δε σε γνοιάζει πράμα
Κι ουλοι ανεζητούμε σε κι είναι η ζωή μας δρόμα*

(ηλ. μοιρ. ΧΚ που βρίθει φροντίδας για το νεκρό της σύζυγο και τα συναισθήματα που συνεχίζει να γεννά η απουσία του)

9. Η μαντινάδα και η σχέση της με το ηλεκτρονικό μοιρολόι

Ως μαντινάδα ορίζεται κατά τον Μ. Καυκαλά το δεκαπεντασύλλαβο, ομοιοκατάληκτο δίστιχο γραμμένο σε κρητική διάλεκτο που φέρει ολοκληρωμένο και αυτοτελές νοηματικό περιεχόμενο (Μαρκάκης, 2016:17). Οι μαντινάδες χρησιμοποιήθηκαν και συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται ευρέως στο νησί της Κρήτης και αντλούν τα θέματα τους από τη καθημερινότητα των κρητικών. Η αγάπη, το πείραγμα, ο θαυμασμός ακόμα και ο πόνος βρίσκουν διέξοδο μέσω των σύντομων αλλά τόσο περιεκτικών σε εικόνες αυτών δίστιχων.

*Σύντομη σαν μια αναπνιά, γοργή σα χελιδόνι,
Με δύναμη, που ριζιμιό χαράκι ξεριζώνει
(Μαρκάκης, 1916:21)*

Και ενώ η μαντινάδα και το μοιρολόι αποτελούν δύο διαφορετικά είδη, η μαντινάδα⁷⁴ φαίνεται να ακολουθήσε κατά κάποιο τρόπο τα βήματα του μοιρολογιού ως προς τον ηλεκτρονικό μετασχηματισμό. Κατά το παρελθόν κανένας άνδρας δεν μοιρολογούσε και, αν συνέβαινε, ήταν εξαιρετικά σπάνιο και με διαφορετικό τρόπο από τις γυναίκες.

⁷³ Καντονάδα, η γωνία του σπιτιού

⁷⁴ Η μαντινάδα αποτελεί μια καθολική εκφραστική φόρμα που εκφράζει την ποιητική διάθεση ενός λαού χωρίς να συνδέεται με συγκεκριμένη τελετουργία, όπως συμβαίνει με τα μοιρολόγια (Καψωμένος, 2002:44)

Οι άνδρες πάντοτε έγραφαν μαντινάδες, όπως προαναφέρθηκε, σύμφωνα με τον Μαρκάκη όμως και γυναίκες μαντιναδολόγοι υπήρχαν ανέκαθεν, δεν μπορούσαν όμως τόσο εύκολα, λόγω των αυστηρών κοινωνικών κανόνων που όριζαν ξεκάθαρα τον ιδιωτικό και το δημόσιο χώρο που κινούνταν οι γυναίκες και οι άνδρες, να τις κοινοποιήσουν δημόσια, μένανε λοιπόν στη σιωπή, με το μοναδικό δημόσιο βήμα έκφρασής τους να αποτελούν τα μοιρολόγια που έβρισκαν δημόσιο λόγο την οριακή στιγμή του θανάτου. Το σχήμα που αναδύεται έχει ως εξής:

Παραδοσιακές κοινωνίες

- Άνδρες, δημόσιος χώρος, μαντινάδες ΟΧΙ μοιρολόγια
- Γυναίκες, δημόσιος χώρος ΜΟΝΟ μοιρολόγια, ιδιωτικός χώρος και μαντινάδες

Σύγχρονες κοινωνίες

- Άνδρες, δημόσιος χώρος: ηλεκτρονικές πένθιμες μαντινάδες και σπάνια ηλεκτρονικά μοιρολόγια με την παραδοσιακή μορφή
- Γυναίκες, δημόσιος χώρος: ηλεκτρονικά μοιρολόγια και σπανιότερα σκέτες πένθιμες μαντινάδες

Βλέπουμε ότι το παραδοσιακό μοτίβο υπερισχύει και σήμερα, με ορισμένες πάντοτε εξαιρέσεις. Οι άνδρες στην Κρήτη κοινοποιούν θρήνους αλλά με τρόπο που να εμπεριέχει πάντοτε τα χαρακτηριστικά που τους διαχωρίζουν από τις γυναίκες. Και ενώ, όπως θα δούμε, οι μαντινάδες με τα μοιρολόγια μοιράζονται ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, οι μαντινάδες είναι περισσότερο αυστηρές με συγκεκριμένο μοτίβο επαινετικών λέξεων. Ακολουθούν δύο πένθιμες γυναικείες μαντινάδες

Μανώλη μου καμάρι μου και πώς θα νταγιαντίσω⁷⁵

Και πώς θα στρώσω το σοφρά⁷⁶ μονάχη να δειπνήσω

Γιε μου και κανακάρη μου είντα βαρά κοιμάσαι

Και πόσους μήνες κλαίω εδά και δε μ' απηλογάσαι

(μας πληροφορεί ο Μαρκάκης όταν η Γαλάταινα έχασε το γιό της έβγαине τρεις φορές τη μέρα και έλεγε τις δυο αυτές μαντινάδες)

(Μαρκάκης, 2016:67)

Η γυναικεία μαντινάδα μοιάζει πολύ με μοιρολόι, η ουσιαστική διαφορά της έγκειται στο γεγονός ότι η μαντινάδα εν αντιθέσει με το μοιρολόι είναι εξαιρετικά σύντομη.

Ζηλεύω σου πολλές φορές

⁷⁵ Νταγιαντώ, υπομένω

⁷⁶ Σοφράς, μικρό, στρογγυλό τραπέζι

*Στσι μαυρισμένους τόπους
Που είσαι και δεν είμαι εγώ
Να δω δικούς ανθρώπους
(πένθιμη ηλεκτρονική μαντινάδα της Κ. Α)*

*Έπαψα και δε τα μετρώ
Τα χρόνια που 'χεις φύγει
Δεν κόβγεται δε λύνεται
Ο κόμπος που με πνίγει
(πένθιμη ηλεκτρονική μαντινάδα της Κ.Α)*

Οι πένθιμες γυναικείες μαντινάδες, λόγω του περιεχομένου, τους προσεγγίζουν πολύ τον πένθιμο λόγο του μοιρολογιού. Θα μπορούσε να σκεφτεί κάποιος ότι, αν αυτές οι μαντινάδες συνεχίζονταν σε μερικά δίστιχα ακόμα, θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο και για μοιρολόι. Αυτό βέβαια θα μπορούσε να μας οδηγήσει σε μη ασφαλή συμπεράσματα και ανασφαλείς συνδέσεις μιας και ούτε κατά το ελάχιστο δεν μοιάζουν με τις παραδοσιακές φόρμες του μοιρολογιού, αλλά ούτε και με τα ελεύθερα δίστιχα στα οποία αν και πλησιάζουν διαφέρουν ωστόσο τόσο ως προς την έκταση τους αλλά και στο γεγονός ότι οι μαντινάδες στερούνται του βασικότερου συστατικού των ελεύθερων δίστιχων των παραδοσιακών κοινωνιών, τις κλητικές προσφωνήσεις και τη φράση με αποστροφή.

Για να επανέλθουμε όμως στη μαντινάδα ως ανδρικό λόγο θα πρέπει να αναζητήσουμε το πώς διαφοροποιούνται οι μαντινάδες των ανδρών, ποια χαρακτηριστικά τις διαχωρίζουν από αυτές των γυναικών, τι χαρακτηριστικά πρέπει να φέρει η μαντινάδα ώστε να χαρακτηριστεί ως πένθιμη. Μια πένθιμη μαντινάδα προφανώς θα έχει ως κεντρικό θέμα τον θάνατο. Εν αντιθέσει με τις γυναικείες μαντινάδες, που μεταφέρουν συναισθήματα με μεγαλύτερη ευκολία, οι ανδρικές είναι περισσότερο αυστηρές και αυστηρές. Ακόμα και την ώρα του θανάτου, που τα όρια κάμπτονται, οι άνδρες επιλέγουν να διατηρούν όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά στο λόγο τους που τους διαχωρίζουν από τις γυναίκες.

*Τον ποταμό Αχέροντα
γραφτό ήταν να περάσεις,
πριχού να πάρεις σύνταξη
Και τη ζωή χορτάσεις
(ηλ. μαντινάδα του Γ.Σ)*

Ανάθεμα σε θάνατε, πράμα δε ξεχωρίζεις

Και όπου στραφεί το βλέμμα σου

Το θάνατο σκορπίζεις

(Ξ.Α για τον ξάδερφο)

Ήρθες ξανά στο όνειρο

Και να 'τανε αλήθεια

Πως έχει δεύτερη ζωή

Δεν είναι παραμύθια

(Χ.Κ για το θείο)

Να κάμεις χρόνε δυο φορές

Την αλλαγή το βράδυ

Να νοιώσουνε πρωτοχρονιά

Και οι νεκροί στον Άδη

(Δ.Σ για το πατέρα)

Σου στέλνω την αγάπη μου

μάννα στον κάτω κόσμο

και ανθοδέσμη σου φτιαξα

με βαλσαμο και δυόσμο

(Μ.Μ για τη μάννα)

Παρατηρούμε ότι οι πένθιμες μαντινάδες είναι κατά βάση περιγραφικές, μεταφέρουν εικόνες που σχετίζονται με το κάτω κόσμο και το Χάρο. Οι δημιουργοί τους μιλούν για αόριστες έννοιες, όπως ο Θεός και η μοίρα· μοιάζει ακόμα και τον ίδιο το θάνατο να τον αντιμετωπίζουν ως τέτοιο. Το προσωπικό συναίσθημα δεν αφήνεται ελεύθερο, για αυτό και δεν αναφέρονται καθόλου στα συναισθήματα που βιώνει ο δημιουργός τους. Τις περισσότερες φορές οι αναρτήσεις πένθιμων μαντινάδων συνοδεύουν κάποια φωτογραφία του νεκρού ως λεζάντες έχοντας σχεδόν πάντα ακόμα δυο τρεις λιτές σειρές αποχαιρετιστήριου λόγου, όπως για παράδειγμα: “Τιμή μου που σε γνώρισα”, “Ήσουν άξιος πατέρας”,

“Ο Θεός να σε αναπαύσει”, “Ήσουν άξια μητέρα”, “Καλό παράδεισο”, “Καλό ταξίδι”. Φράσεις συχνά συνοδευτικές, που και πάλι δεν επιτρέπουν ακραίους συναισθηματισμούς, μα οδηγούνται στα ασφαλή περπατημένα μονοπάτια.

Η ανδρική δημόσια έκφραση του αποδεδειγμένου συναισθήματος ακόμα και στις σύγχρονες εποχές που πλέων δε καθορίζονται από αυστηρά κοινωνικά στεγανά που αφορούν το φύλο, μοιάζει δύσκολη για τους Κρήτες, για αυτό και επιλέγουν την ασφάλεια της μαντινάδας. Ένας κατεξοχήν ανδρικός λόγος, πλήρως αποδεκτός, που υπακούει στους δικούς του παραδοσιακούς νόμους. Η μαντινάδα για τους Κρητικούς, εκτός από ένας παγιωμένος από τα χρόνια δημόσιος λόγος που η αρχή του εντοπίζεται το 14^ο αιώνα (Μαρκάκης, 2016: 27), αποτελεί και μια μορφή εκδήλωσης της κρητικής ψυχής. Και ενώ διακρίνεται για τη δωρικότητά της, η ικανότητα που έχει ο ικανός ριμαδόρος να μεταφέρει ολόκληρες εικόνες σε μερικά δίστιχα μας κάνει να αμφιβάλλουμε εάν τελικά δεν αποτελεί κατά βάθος και αυτή, όπως και τα μοιρολόγια, ένα ξομπλιαστό λόγο.

Όπως και στα μοιρολόγια, δεν αποτελούν όλες οι μαντινάδες ελεύθερη δημιουργία, υπάρχουν και μαντινάδες φόρμες με τις οποίες συνήθως ξεκινούν να στιχοπλοκούν (Καψωμένος, 2010). Όπως και στο παραδοσιακό μοιρολόι, όπου η κορυφαία μοιρολογίστρα έδινε τη σκυτάλη στην επόμενη προκειμένου να διατηρηθεί ο θρήνος κατά τη διάρκεια της πρόθεσης, που διαρκούσε πολλές ώρες, ώστε να υπάρξει έστω μια στιγμιαία ανάπαυλα, έτσι και οι στιχοπλοκές γενικά περνούν ως λόγος από τον ένα άνδρα στον άλλο, αλλά με τη διαφορά ότι έγκειται στα πλαίσια του παιχνιδιού και της παρέας και όχι στη διατήρηση της τελετουργίας όπως συμβαίνει με το μοιρολόι.

Είμαστε σε θέση λοιπόν να αντιληφθούμε ότι η πένθιμη μαντινάδα διαφέρει από τις μαντινάδες των υπόλοιπων τελετουργιών, της παρέας και του έρωτα, καθώς δεν έχει σκοπό να ξεκινήσει κανένα παιχνίδι στιχοπλοκής αλλά στοχεύει στην ανδρική δημόσια αποσυμφόρηση, όσο πιο λιτά και δωρικά μπορεί, επιλέγοντας τα σταθερά μοτίβα που προέρχονται από την εικονοποιία του θανάτου και του κάτω κόσμου, καθώς και τις αόριστες εξωτερικές δυνάμεις και καταστάσεις, όπως ο Θεός και ο θάνατος. Με αυτό τον τρόπο η ανδρική κυριαρχία (Herzfeld, 1981: 201) υποβιβάζεται και υποκλίνεται μπροστά σε δυνάμεις μεγαλύτερες από αυτήν, που επιτρέπουν τη βίωση του πόνου και της προσωρινής ένδειξης αδυναμίας και τρωτότητας. Ο συσχετισμός αυτός πηγάζει από τις παραδοσιακές κοινωνίες και την αντίληψη τους περί αρρενωπότητας ειδικά στις ορεινές περιοχές του νησιού τα επονομαζόμενα και ψηλά χωριά.

ΜΕΡΟΣ Δ΄

1. Συγκλίσεις και αποκλίσεις

Έχοντας δει το μοιρολόι στην παραδοσιακή του μορφή, είμαστε πια σε θέση να αναγνωρίσουμε τα παραδοσιακά ψήγματα που εμπεριέχονται στη μετασχηματισμένη του μορφή. Είδαμε ότι όχι μόνο δεν εξαλείφθηκε εντελώς ως τελετουργική πρακτική μα κατάφερε να μετασχηματιστεί στο νέο υβριδικό είδος αυτό του ηλεκτρονικού μοιρολογιού, το οποίο αποτελεί μια νέα κατηγορία θρήνου που εξυπηρετεί και αυτή με τη σειρά της δικές της ανάγκες όπως ορίζονται στα σύγχρονα κοινωνικά πλαίσια. Ακολουθεί μια σύντομη παράθεση των βασικών στοιχείων των δύο ειδών.

Παραδοσιακή κοινωνία/ μοιρολόι

- Από το γενικό στο ειδικό
- Άμεσος ή έμμεσος κοινωνικός έλεγχος
- Κοινωνικοί τόποι μοιρολογιών
- Ροπή στη ρήμα
- Ξεκάθαρα χαρακτηριστικά βιολογικού φύλου με συγκεκριμένες κοινωνικές υποχρεώσεις
- Αυτομοιρολόγημα
- Εμπεριέχει κάτι το "μεταφυσικό"
- Ο πόνος ως βασική κινητήριος δύναμη

Σύγχρονη κοινωνία/ ηλεκτρονικό μοιρολόι

- Από το ειδικό στο γενικό
- Έμμεσος κοινωνικός έλεγχος
- Οι σταθερές παραδοσιακές αξίες του θανάτου
- Μοιρολόι φόρμα & ροπή στη ρήμα
- Ο τόπος προέλευσης εξακολουθεί να είναι καθοριστικός
- Άτοπο και άχρονο
- Δεν μπορεί να υπάρχει αυτομοιρολόγημα
- Ο πόνος ως βασική κινητήριος δύναμη

Ας δούμε τώρα αναλυτικά το πώς το μοιρολόι σχετίζεται με τις προφορικές και εγγράμματες κοινωνίες. Ως μοιρολόι ορίζεται η θρηνητική τελετουργική πρακτική που οι γυναίκες πραγματοποιούν κατά βάση κατά τη διάρκεια της πρόθεσης και εκφοράς του νεκρού. Το μοιρολόγημα στις παραδοσιακές κοινωνίες υπήρξε αναπόσπαστη τελετουργική πρακτική που ενσωματώνονταν στις ευρύτερες τελετουργίες του θανάτου (Λυγινού, 2025: 67). Για να κατανοήσουμε τη κατάσταση στην οποία μπορεί να βρίσκεται θα πρέπει πρώτα να σκεφτούμε εάν οι ελληνικές παραδοσιακές κοινωνίες που το γεννούν είναι προφορικές ή εγγράμματες. Σαφώς και όλοι θα σκεφτούμε ότι η πορεία της ελληνικής κοινωνίας από την αρχαιότητα υπήρξε έως τις μέρες μας εγγράμματη και η σκέψη αυτή είναι σωστή, καθώς η πρώτη γραφή αναπτύσσεται στον ελλαδικό χώρο ήδη από την 3ης χιλιετία π.Χ (γραμμική Α, γραμμική Β) και το πρώτο

ελληνικό αλφάβητο, το οποίο προήλθε από το φοινικικό αλφάβητο εμφανίζεται περίπου τον 8ο αιώνα π.Χ. με τα πρώτα γραπτά κείμενα στα ελληνικά που έχουν βρεθεί να χρονολογούνται περίπου στα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ.

Παρ όλα αυτά η γραφή μέχρι πολύ πρόσφατες δεκαετίες ήταν ένα προνόμιο για λίγους. Αναλογιζόμενοι τις παραδοσιακές ελληνικές κοινωνίες των περασμένων δεκαετιών η εγγραμματοσύνη της μεγαλύτερης μερίδας του αγροτικού πληθυσμού της χώρας ήταν στοιχειώδεις (πρώτες τάξεις δημοτικού σχολείου) ή ακόμα και εντελώς απύσχα. Ο μέσος κάτοικος της υπαίθρου δεν ήταν σε θέση να γράψει ή να διαβάσει, κάνουμε λοιπόν λόγο για τις λεγόμενες μερικές εγγράμματος κοινωνίες. Κοινωνίες που υπάρχει η γραφή όμως η πρόσβαση σε αυτήν είναι περιορισμένη και τα χαρακτηριστικά των προφορικών κοινωνιών επικρατούν. Η μετάδοση της γνώσης και της πληροφορίας γίνεται κατά βάση μέσω της προφορικότητας. Φυσικά ακόμα και στην ύπαιθρο υπήρχαν οι λεγόμενοι γραμματικοί που ήταν κυρίως δάσκαλοι και ιερείς και που η κοινότητα συχνά στρέφονταν για βοήθεια σε νομικά ή κρατικά ζητήματα. Η επικρατούσα τάση όμως εξακολουθούσε να είναι η προφορικότητα.

Στις προφορικές κοινωνίες η σκέψη είναι δεμένη με την επικοινωνία. Τις παραδοσιακές κοινωνίες τις διέπει η συλλογικότητα που είναι απαραίτητη για τη διατήρηση τους και οι σχέσεις των ανθρώπων βρίσκονται στις καθημερινές εκφάνσεις σε άμεση τριβή. Από τις καθημερινές πρακτικές μέχρι τις τελετουργίες ολόκληρες οι παραδοσιακές κοινωνίες σχετίζονταν με τις συλλογικότητες και τα αυστηρά κοινωνικά όρια όπως ορίζονταν μέσω της διατήρησης των παραδοσιακών αξιών. Έτσι και το μοιρολόγημα ως πρακτική ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τις επιθανάτιες τελετουργίες και η έλλειψη τους αποτελούσε όνειδος για την οικογένεια του νεκρού. Το να μη μοιρολογή κάποιος γυναίκα τον νεκρό της ήταν κάτι μη αποδεκτό και κατακριτέο, για αυτό και μέσω της άτυπης μαθητείας τα κορίτσια προετοιμάζονταν για το μακάβριο αυτό ρόλο, παρακολουθώντας την επιτέλεση ως άλλη θρηνητική παράσταση να λαμβάνει χώρα από τις μεγαλύτερες γυναίκες. Κανείς δεν ήταν ασφαλής και ο θάνατος ήταν η αναπόφευκτη μοίρα όλων των έμβιων όντων, ανά πάσα ώρα και στιγμή η γυναίκα έπρεπε να είναι έτοιμη για αυτό της το ρόλο.

Το μοιρολόι αποτελεί έναν έμμετρο εγκωμιαστικό λόγο, που παρά την πλούσια εικονοποιία του διατηρεί απλή γλώσσα χωρίς εξεζητημένες εκφράσεις η οποία γίνεται κατανοητή από όλους, οι συχνές επαναλήψεις λέξεων ακόμα και φράσεων εντείνουν τον πόνο και αυξάνουν τη δραματουργία. Η απευθείας προσφώνηση στο νεκρό με το όνομα ή τα χαρακτηριστικά του συνυπάρχουν με τις άναρθρες κραυγές κάνοντας το απόκοσμο. Το μοιρολόι αποτελεί έναν μνημοτεχνικό λόγο, οι επαναλήψεις και η δομή του σε ενδεκασύλλαβο σπανιότερα σε δεκαπεντασύλλαβο και το κλείσιμο κάθε φράσης με κλητικές προσφωνήσεις βοηθούν στη διατήρηση του στη μνήμη και του δίνουν ρυθμό, ο οποίος γίνεται εμφανής σε κάθε κίνηση της μοιρολογίστρας. Την ώρα της επιτέλεσής του η γυναίκα, που θρηνεί, υιοθετεί μια επαναλαμβανόμενη κίνηση φέροντας το σώμα της πότε μπρος και πότε πίσω. Τις στιγμές που προσφωνεί τον νεκρό ή την ώρα που ντύνει το μοιρολόγημα της με τις κραυγές του πόνου τα χέρια σε πολλές των περιπτώσεων γδέρνουν το πρόσωπο και ξεριζώνουν τα μαλλιά. Η ένταση και ο πόνος της στιγμής δρουν συχνά εκστατικά δημιουργώντας επαναλαμβανόμενα σωματικά μοτίβα και σπασμωδικές κινήσεις των χεριών. Οι κραυγές και ο λόγος χαρακτηρίζονται από τη δυναμική που ενυπάρχει στον προφορικό λόγο, καθώς η δύναμη που απαιτείται για κάθε προσφώνηση ή κάθε κραυγή της είναι μνημειώδης. Η μακάβρια παράσταση της μοιρολογίστρας των παραδοσιακών κοινωνιών προϋποθέτει

την οξυμένη αίσθηση των αισθήσεων τόσο της μοιρολογίστρας που το επιτελεί όσο και του ακροατηρίου που την περιβάλλει. Ο ήχος φτάνει στα αυτιά των ακροατών που σε συνδυασμό με την παράσταση που εκτυλίσσεται μπροστά τους φτάνουν την κοινότητα στη ζητούμενη συλλογική αποσυμφόρηση του συλλογικού πόνου και την οδηγεί ομαλότερα στην αποδοχή και την συνέχιση της καθημερινότητας της, τις μέρες που ακολουθούν του θανάτου. Η ικανή μοιρολογίστρα για την παραδοσιακή κοινωνία είναι αυτή που καταφέρνει να εξωτερικεύσει τον υπέρτατο πόνο προκαλώντας το συλλογικό αίσθημα και φτάνοντας την στο ζητούμενο λυτρωτικό κλάμα που δρα ως μέσω αποσυμφόρησης. Η ικανότητα της να ποιεί λόγο ικανό να πυροδοτήσει το κλάμα έγκειται στην έμφυτη τάση της να μετασχηματίζει υπάρχουσες φόρμες ή ακόμα και να γεννά ελεύθερα δίστιχα που βασίζει πάνω σε βιωματικές μνήμες που της χαρίζουν την ικανότητα να δημιουργεί νέες μορφές αντλημένες από ήδη υπάρχουσες βασικές πηγές της συλλογικής μνήμης της κοινότητας. Η ίδια η κοινότητα και συγκεκριμένα ο κύκλος των υπόλοιπων γυναικών είναι αυτός που δρα ελεγκτικά και επιδοκιμάζει ή αποδοκιμάζει μια ολοκληρωμένη δημιουργία όπως αυτή κοινοποιείται. Τα ωραιότερα μοιρολόγια επιβιώνουν στις μνήμες των ανθρώπων που τα ακούν και συνειδητά ή ασυναίσθητα προσπαθούν να τα αναπαράγουν στις επαναλήψεις που ακολουθούν με τον ίδιο τρόπο που επιβιώνουν και μετασχηματίζονται και οι μύθοι με τις παραλλαγές τους. (βλ. διδακτικά τραγούδια λ.χ του νεκρού αδερφού). Μεγάλο ζήτημα στο παραδοσιακό μοιρολόι αποτελεί και η υποκατηγορία του αυτομοιρολογήματος. Το αυτομοιρολόγημα όπως προαναφέρθηκε είναι μια προσωπική στιγμή αποφόρτισης που σε πολλές περιπτώσεις μοιάζει να μην ακολουθεί την πορεία του μοιρολογήματος που απευθύνεται στην κοινότητα καθώς πρόκειται για πραγματικά αποδεσμευμένο λόγο. Η διάρκεια του μπορεί να είναι ισόβια όπως σε περιπτώσεις χηρείας ή μάνας που χάνει το παιδί της. Για αυτό και το κεντρικό του θέμα συνήθως σχετίζεται με τη προσωπική δυσμένεια της γυναίκας, αυτή στην οποία έχει περιέλθει λόγω του θανάτου του αγαπημένου της προσώπου και την νέα ζωή με τις δυσκολίες που επισύρει η απώλεια της όχι μονάχα σε κοινωνικό επίπεδο αλλά και προσωπικό. Λαμβάνει χώρα σχεδόν όπου μπορεί η γυναίκα να αισθανθεί ότι ο πόνος της μπορεί να γιγαντωθεί, από το σπίτι με τις αναμνήσεις μέχρι και πάνω από τον τάφο του αγαπημένου, είναι μια παρατεταμένη κατάσταση πένθους που πολλές φορές μοιράζεται μαζί με άλλες γυναίκες με παρόμοιες απώλειες. Αυτός ο άτυπος κύκλος μοιρολογιού μοιάζει να αποσυμφορεί τις γυναίκες λυτρώνοντας της έστω και στιγμιαία από το πόνο τους καθώς το μοίρασμα του συναισθήματος του πόνου δρα κατευναστικά.

Τι συμβαίνει όμως με την νέα υβριδική μορφή του ηλεκτρονικού μοιρολογιού. Το ηλεκτρονικό μοιρολόι εντοπίζεται στα social media διατηρεί την παραδοσιακή του μορφή αλλά επανασυστήνεται μέσα στα νέα πλαίσια που καλείται να υπάρξει και να επαναπροσδιοριστεί. Τα μοιρολόγια εμπεριέχουν μέσα τους στοιχεία κοινωνικής πρόκλησης, στην παραδοσιακή τους μορφή δεν υπάρχει λόγος και αντίλογος, το μοιρολόι υφαίνεται σε έναν εγκωμιαστικό λόγο που κρύβει αλήθειες οι οποίες μονάχα την οριακή στιγμή του θανάτου μπορούν να ειπωθούν από το σιωπηλό μοντέλο των γυναικών των παραδοσιακών κοινωνιών. Είναι το μοναδικό δημόσιο βήμα που τους δίνεται και περικλείεται στην τρέλα της οριακότητας του θανάτου. Είναι η ώρα που η κοινωνική ισορροπία έχει διαρραγεί από το γεγονός του θανάτου και ανοίγεται η ζώνη της μαγείας, του υπερφυσικού και της τελετουργίας (Λυγινού, 2025:136). Στον αντίποδα το ηλεκτρονικό μοιρολόι γεννάται σε κοινωνίες που οι γυναίκες μπορούν να εκφράζονται το ίδιο δημόσια με τους άνδρες, παρ όλα αυτά σε πολλές των περιπτώσεων επιλέγεται ως τρόπος κοινωνικής πίεσης, καθώς φέρεται ως λόγος ικανός να πυροδοτήσει καταστάσεις. Εμπεριέχει μέσα του τη πρόκληση, που

αποζητά από την κοινή γνώμη να συσπειρωθεί υπέρ ή κατά. Δρα κατευθυντήρια και προκαλεί το κοινό αίσθημα σε μια προσπάθεια που δεν έχει πάντοτε ως στόχο την αποσυμφόρηση του πόνου αλλά εμπεριέχει δεύτερες και πιο επικίνδυνες αναγνώσεις. Το ηλεκτρονικό μοιρολόι δεν κρύβει μέσα του την απόκοσμη διάσταση της μαγείας, η μοιρολογίστρα του ηλεκτρονικού σύμπαντος δεν φορά απαραίτητα μαύρα και δεν ξεριζώνει τα μαλλιά της, για την ακρίβεια δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τι ακριβώς κάνει ή υπό ποιες συνθήκες συλλαμβάνει, γεννά και κοινοποιεί τη δημιουργία της. Είναι σα τα γραπτά ηλεκτρονικά μοιρολόγια να γίνονται αυτόματα περισσότερο καθημερινά και ανθρώπινα, όπως τα ξόρκια που δεν έχουν καμία ισχύ όταν δεν ειπωθούν δυνατά, μένουν λέξεις που ταξιδεύουν στο κόσμο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης αναζητώντας ταυτότητα, σιωπηλές προσευχές γιατί έτσι διαβάζονται αυτού του είδους οι λόγοι σιωπηλά, εσωτερικά όπως οι προσευχές.

Ο γραπτός λόγος κατά τον Ong έχει αποχωρισθεί από τον δημιουργό του (Ong,1982:109), έτσι αυτός που εκφέρει τα συγκεκριμένα λεγόμενα μπορεί να μην είναι καν παρών όταν αυτά κοινοποιούνται. Η δυναμική του προφορικού λόγου εμπεριέχεται ως ένα βαθμό και στο γραπτό κείμενο, όμως η μεγαλύτερη πρόκληση την οποία πρέπει να αντιμετωπίσει είναι το γεγονός ότι ο λόγος αυτός -εν αντιθέσει με τον προφορικό- δεν μπορεί να απαντηθεί ή να αναιρεθεί άμεσα. Πρόκειται για μια μορφή λόγου ικανή να πυροδοτήσει δράση και αντίδραση, των οποίων οι συνέπειες δε μπορούν να διαφανούν άμεσα. Κάτι τέτοιο φυσικά και ισχύει όταν κάνουμε λόγο για ένα τυπωμένο κείμενο, για μια γραφή σε χαρτί ή άλλο υλικό. Στις σύγχρονες όμως ψηφιακές κοινωνίες ακόμα και ο γραπτός λόγος μπορεί με μεγαλύτερη ευκολία να επαναδιαμορφωθεί και να απαντηθεί σχεδόν άμεσα. Το ηλεκτρονικό μοιρολόι ακολουθεί και αυτό με τη σειρά του την πορεία προς τη δημόσια κριτική και αμφισβήτηση ή αποδοχή. Η ανθρώπινη συνείδηση μέσα από την επανάσταση της τυπογραφίας μετατοπίστηκε από το συλλογικισμό στον ατομικισμό (Ong,1982:188).

Το ηλεκτρονικό μοιρολόι όμως μοιάζει να ακολουθεί μια αντιστρόφως ανάλογη πορεία, καθώς από προσωπική δημιουργία μοιάζει να επιζητά τη θέση του στη σύγχρονη συλλογική συνείδηση. Πράγμα που έρχεται επίσης σε αντίθεση με το αίσθημα της κοινοκτημοσύνης των παραδοσιακών κοινωνιών της κοινής δεξαμενής των λογοτεχνικών εκφράσεων και των θεμάτων στα οποία όλοι μπορούσαν να έχουν πρόσβαση ως δημιουργοί (Ong,1982:187) και που πλέον κάνουμε λόγο για δημιουργία που άρρηκτα συνδέεται με το δημιουργό της, υπό το βάρος της λογοκλοπής που στις σύγχρονες κοινωνίες αποτελεί σοβαρό ηθικό φραγμό στη δημιουργία και στην όποια παρθενογένεση της. Κοινοποιώντας η σύγχρονη μοιρολογίστρα το μοιρολόι της δημόσια ταυτίζει τα λεγόμενα της άρρηκτα με το πρόσωπο της ακόμα και αν δεν μπορούμε να είμαστε απολύτως βέβαιοι ότι πρόκειται για καθαρά προσωπική δημιουργία ή είναι αποτέλεσμα συλλογικής διεργασίας. Είναι εκείνη που χρεώνεται τις συνέπειες των λεγομένων της και είναι εκείνη που απαντά ή αφήνει αναπάντητη οποιαδήποτε πρόκληση πιθανόν ακολουθεί της δημόσιας ανάρτησης της.

Η γραφή έφερε τη πρωταρχική προφερόμενη λέξη στην ορατότητα.(Ong,1982:175) Από μια οπτικοακουστική συλλογική εμπειρία, η ανάγνωση μιας κοινοποιημένης σκέψης έθεσε την όραση ως βασική αίσθηση πρόσληψης των δημόσιων ανθρωπίνων δηλώσεων γραπτής σκέψης. Το μοιρολόι που μπορούσε κανείς να βιώσει με μια συνεργασία αισθήσεων τίθεται επί πίνακι προς τέρψη της όρασης. Για αυτό και η δομή του πρέπει να είναι τέτοια, ώστε να κινήσει το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού στο οποίο στοχεύει. Στην προσπάθεια να υπάρξει ως ελκυστικό και εύπεπτο καθώς υπακούει στα

σύγχρονα κοινωνικά πράγματα περί θανάτου συνοδεύεται από εικόνες που αρμόζουν στο πένθιμο σκηνικό ή ακόμα και φωτογραφίες ή βίντεο που έχουν ως κεντρικό πρόσωπο τον νεκρό. Η σύγχρονη μορφή μοιρολογιού μοιάζει να εμπεριέχει τις παραδοσιακές φόρμες αλλά μετασχηματίζεται και εκσυγχρονίζεται υπακούοντας σε νέες κανονιστικές σκέψεις περισσότερο εύκαμπτες αλλά ποτέ εντελώς αποδεσμευμένες.

Γνωρίζουμε ότι η γραφή και ακόμα περισσότερο η τυπογραφία ευνοούν τους νέους και τα νέα πράγματα που ανακαλύπτουν θέτοντας συχνά σε περιορισμό ή υποβαθμίζοντας έννοιες όπως η γεροντική σοφία που κυριαρχούσαν στις προφορικές ,παραδοσιακές κοινωνίες.(Οηg,1982:54). Η κυριαρχία της πυρηνικής οικογένειας και η αυξανόμενη αίσθηση στις συνειδήσεις των σύγχρονων κοινωνιών περί γραφής και αυθεντίας, καθώς οτιδήποτε καταγράφεται σε βιβλίο ισοδυναμεί με αλήθεια (Οηg,1982:110). Ήταν ορισμένοι σημαντικοί λόγοι που οδήγησαν αρκετές παραδοσιακές τελετουργικές πρακτικές στον αφανισμό. Όταν παραδοσιακές τελετουργίες, όπως και το μοιρολόγημα αρνούνταν να καταγραφούν ή να προσαρμοστούν αναπόφευκτα σταδιακά οδηγήθηκαν σε αφανισμό. Για αυτό και αποτελεί πραγματική έκπληξη το επιβίωμα του μοιρολογιού στην ορεινή Κρήτη. Το μοιρολόι που δεν εξαφανίστηκε ποτέ εντελώς ως πρακτική στο νησί αλλά μετασχηματίστηκε.

Γενικότερα στις ελληνικές παραδοσιακές κοινωνίες που λίγοι ήταν εγγράμματοι πρακτικές όπως το μοιρολόγημα ανήκαν στις καθημερινές εκφάνσεις της κοινότητας. Όταν όμως οι κοινωνίες της υπαίθρου σταδιακά άρχισαν να γίνονται εγγράμματες σε μεγαλύτερο βαθμό οι άνθρωποι άρχισαν να απορρίπτουν τέτοιες πρακτικές ως παρωχημένες και μακάβριες που ανήκαν στο συλλογικό παρελθόν και που σε καμία περίπτωση δεν ανήκαν στο μέλλον της επιστήμης και της εσωστρέφειας. Κάπου εκεί και σύμφωνα με όσα προανέφερα έγκειται η ρήξη και η αρχή του αφανισμού των παραδοσιακών πρακτικών.

Το ηλεκτρονικό μοιρολόι όμως δεν αποτελεί μονάχα έναν επιβίωμα μα πρόκειται για μια νέα υβριδική μορφή που αντλεί παραδοσιακά στοιχεία και προσαρμόζεται στις νέες συνθήκες. Απαντάται στις ορεινές περιοχές της Κρήτης που η παράδοση και οι αξίες που τη συνοδεύουν είναι ακόμα ιδιαίτερα ισχυρές και οι κοινωνικές σχέσεις στενές και σε συνεχή αλληλεπίδραση.

Στις παραδοσιακές κοινωνίες κάνουμε λόγο για συλλογικότητες. Στα στενά τους πλαίσια καθένας έχει δικό του σαφή και συνήθως προκαθορισμένο ρόλο. Όλοι εργάζονται συλλογικά για το καλό της κοινότητας. Η διαφύλαξη της ισορροπίας μέσα σε αυτήν αποτελεί τον κύριο στόχο της. Κάθε παρέκκλιση τιμωρείται και καθένας που παρεκκλίνει περιθωριοποιείται, εξοστρακίζεται ή οδηγείται ακόμη και σε θάνατο⁷⁷. Τα κοινωνικά όρια είναι αυστηρά και άκαμπτα, η μόνη παρέκκλιση επιτρέπεται την οριακή στιγμή του θανάτου. Ο θάνατος οδηγεί σε αταξία, διαρρηγνύει την ισορροπία και για λίγο δημιουργεί τον κενό αυτό χώρο μεταξύ φυσικού και υπερφυσικού κόσμου, τον χώρο όπου γεννάται η τελετουργία και το μοιρολόι. Ο ρόλος της μοιρολογίστρας είναι διττός, από τη μία δρα ως βαλβίδα αποσυμπίεσης του συλλογικού πόνου της κοινότητας, καθώς ας μη ξεχνάμε ότι τα άτομα που την αποτελούν σχετίζονται μεταξύ τους με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, αλληλεπιδρούν και αλληλοεπηρεάζονται. Ο δεύτερος ρόλος της σχετίζεται με την ανάγκη της προσωπικής της αποσυμφόρησης. Είναι το μοναδικό βήμα που της δίνεται προκειμένου να κοινοποιήσει δημόσια τις σκέψεις και τα παράπονά της. Τα λόγια, της ντυμένα

⁷⁷ Βλ. περιπτώσεις δολοφονιών για θέματα τιμής, βεντέτες κ.ά.

τον μανδύα του πόνου, μπορούν να γίνουν βέλη προς πάσα κατεύθυνση. Εκείνη ορίζει και ορίζεται μέσα στην παραζάλη του θρήνου.

Όμως, όσο αποδεδειγμένος και να μοιάζει αυτός ο λόγος, υπόκειται στην πραγματικότητα στον δικό του εσωτερικό έλεγχο, που ασκείται από τον κύκλο των υπόλοιπων γυναικών (Λυγινού, 2025:136). Η συλλογική - αυτονόητη για την παραδοσιακή κοινωνία - ταυτότητα καταργείται μονάχα μπροστά στο γεγονός του θανάτου. Ο νεκρός γίνεται ο κεντρικός ήρωας και υπερέρχει των ζωντανών την ώρα της πρόθεσης. Τα μοιρολόγια είναι προσωποκεντρικά και έρχονται σε αντίθεση με τη συλλογική φύση των ανθρώπων λόγου χάρη ενός μικρού χωριού με σαφή τοπικά όρια και ρόλους. Ο νεκρός ξαφνικά γίνεται ο κεντρικός ήρωας, εξυμνείται και παινέυεται. Ειδικά εάν έχει υπάρξει άξιο, κατά τα πρότυπα της κοινότητας, μέλος που φέρει τα ορθά χαρακτηριστικά. Μοιάζει σαν όλοι να δικαιούνται να βγουν από την αφάνεια του “εμείς” οδηγούμενοι προς ένα προσωρινό “εγώ” που μόνο ο θάνατος επιτρέπει. Το μοιρολόι καθιστά σαφές το νοιάξιμο και τη φροντίδα, το πόσο ξεχωριστός έχει υπάρξει ο νεκρός για κάποιους. Είναι η μάνα, ο πατέρας, ο αδερφός, το παιδί. Παύει να είναι απλά ο νεκρός όλων και γίνεται ο δικός μας νεκρός. Η σχέση που ο καθένας ατομικά είχε μαζί του.

Στις σύγχρονες κοινωνίες οι συλλογικότητες δεν υφίστανται τουλάχιστον στον βαθμό που ίσχυαν στις παραδοσιακές κοινωνίες. Είναι περισσότερο ατομοκεντρικές και θέτουν τη διαφύλαξη του εαυτού στο κέντρο. Είμαστε πρώτα εγώ, μετά εμείς στα στενά οικογενειακά πλαίσια και ακολουθούν όλοι οι άλλοι. Οι άνθρωποι μοιάζει να προσπαθούν όμως να ανακτήσουν τις χαμένες συλλογικότητες και την χαμένη αίσθηση του ανήκειν με μια πιο ευρύτερη έννοια. Οι μετακινήσεις μας είναι εύκολες, ο τόπος κατοικίας μπορεί να αλλάζει συνεχώς και η ευκολία πρόσβασης στο διαδίκτυο μας καθιστά συνεχώς παρόντες σε πολλά μέρη ταυτόχρονα. Τα τοπικά όρια καταργούνται, είμαστε τόσο τοπικοί όσο εμείς θέλουμε και το πετυχαίνουμε μέσω της καλλιέργειας των ταυτοτήτων που εμείς επιλέγουμε να υιοθετήσουμε. Όπως συμβαίνει αρκετά συχνά, για παράδειγμα, με τους Κρήτες που ζουν εκτός Κρήτης, οι οποίοι δείχνουν με κάθε τρόπο την ταυτότητα προέλευσης που οι ίδιοι επιλέγουν να υπερτονίσουν στην προσπάθεια του ανήκειν.

Η κάθε ταυτότητα που επιλέγουμε να υπερτονίσουμε εμπεριέχει τα δικά της αξιακά συστατικά που την καθιστούν μοναδική για τα άτομα που την επιλέγουν συνειδητά. Αυτή ακριβώς η συνειδητή επιλογή καθιστά το μοιρολόι πλέον κάτι πολύ προσωπικό, που δεν υπαγορεύεται κοινωνικά, επιλέγεται όμως σε μια προσπάθεια σύνδεσης με τον τόπο προέλευσης και το σύστημα των παλαιών αξιών που χαρακτήριζαν την κάθε περιοχή και που διέφεραν τόσο σε προσωπικό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο επιτέλεσης. Στα ψηλά χωριά του νησιού, που το μοιρολόγημα ήταν έντονο και είχε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, κατάφεραν να τα διατηρήσουν σε μεγάλο βαθμό και στο ηλεκτρονικό μοιρολόι. Οι κοινωνικοί τόποι των μοιρολογιών εξακολουθούν να υφίστανται παρ’ ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης όπου αναρτώνται μοιάζουν περισσότερο με αφηρημένη έννοια. Δεν έχουν σαφή γεωγραφικά όρια, είναι άτοπα και άχρονα, ένα εντελώς καινούργιο πεδίο επιτέλεσης της δραματουργίας, μια εικονική παράλληλη ζωή σε ένα παράλληλο - υπαρκτό όμως - σύμπαν.

Το ηλεκτρονικό μοιρολόι, ενώ μοιάζει να μην υπόκειται σε κανένα έλεγχο, στην πραγματικότητα το κοινό που το κρίνει είναι πολύ μεγαλύτερο. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ως ασαφής τοπικά προσδιορισμένοι τόποι, δίνουν ένα βήμα που το άτομο που κάνει την ανάρτηση μπορεί κάπως να περιορίσει. Όταν το κοινό προκαθορίζεται στο κοινό “φίλοι” ή “στενοί φίλοι”, δυνατότητα που δίνουν για παράδειγμα οι

πλατφόρμες τύπου Facebook, το άτομο γνωρίζει ή ελπίζει ότι η ανάρτησή του απευθύνεται σε συγκεκριμένο κοινό. Είναι πολύ συχνό ωστόσο οι πένθιμες αναρτήσεις να γίνονται δημόσιες, επιλέγοντας τη ρύθμιση κοινού “δημόσιο”. Πολλές φορές ο άνθρωπος που κάνει την ανάρτηση επιλέγει να είναι ορατή σε ένα ευρύτερο κοινό αποκλείοντας όμως την αλληλεπίδραση μέσω σχολίων κάτω από την ανάρτηση επομένως και του όποιου διαλόγου με τη ρύθμιση απενεργοποίηση σχολίων. Οι άνθρωποι αισθάνονται ότι μπορούν να ακουστούν, ότι καθένας έχει λόγο σε αυτό το δημόσιο ψηφιακό βήμα, γνωρίζουν όμως ότι μπορούν εύκολα να κριθούν είτε για τη στάση είτε για τα λεγόμενα τους και αυτό μπορεί να συμβεί το αμέσως επόμενο λεπτό από την ώρα που γίνεται η ανάρτηση.

Εν αντιθέσει με την παραδοσιακή κοινωνία, που κατά τη διάρκεια του μοιρολογήματος κανείς δεν ασκούσε έλεγχο, σεβόμενοι την οριακότητα της στιγμής, το ηλεκτρονικό μοιρολόι, που εμφανίζεται περίπου στο διάστημα από δύο μέχρι σαράντα ημέρες μετά το θάνατο, μπορεί να κριθεί και μόλις αναρτηθεί. Οι πλατφόρμες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης δε δίνουν βήμα μονάχα στο άτομο που αναρτά το μοιρολόι, αλλά καθένας που το διαβάζει είναι σε θέση να έχει βήμα ταυτόχρονα. Για αυτό και η αλληλεπίδραση είναι άμεση στα σχόλια των αναρτήσεων και τόσο εκφράσεις συμπαράστασης και αποδοχής μπορούν να συνυπάρξουν με σχόλια που αντιδρούν αρνητικά στην ανάρτηση. Σε περιπτώσεις αντιδικίας βλέπουμε ένα λόγο και έναν αντίλογο. Η μια ανάρτηση απαντά στην άλλη, όχι με μορφή σχολίων αλλά στα προσωπικά προφίλ των δύο αντιτιθέμενων πλευρών, πυροδοτώντας με τον τρόπο αυτό μια σειρά αντιδράσεων που επηρεάζουν βαθιά και την πραγματική κοινωνία της οποίας είναι μέλη τα κεντρικά πρόσωπα των απαντητικών αυτών λόγων. Μοιάζει σαν όλη αυτή η δημόσια έκθεση του συναισθήματος και τα δημόσια κατηγορώ να στοχεύουν στη συσπείρωση υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς, επιθυμώντας την ισχυροποίηση της θέσης τους μέσω της ευρύτερης κοινωνικής αποδοχής των λόγων τους. Το σχήμα αυτό θα αναπτυχθεί περαιτέρω σε ένα δεύτερο χρόνο, καθώς προσεγγίζεται λόγω της φύσης του με ιδιαίτερη λεπτότητα, που απαιτεί από μέρους μας ιδιαίτερους χειρισμούς και ακόμα τελεί υπό έρευνα.

Τα ηλεκτρονικά μοιρολόγια περνούν λοιπόν από ένα ειδικό σε ένα γενικό, εν αντιθέσει με τα παραδοσιακά όπου από το γενικό περνούν στο ειδικό.

παραδοσιακή κοινωνία

παραδοσιακό μοιρολόι (ειδικό)

συλλογικότητες (γενικό)

σύγχρονες κοινωνίες

ηλεκτρονικό μοιρολόι (γενικό)

ατομοκεντρικές (ειδικό)

Το αντίστροφο αυτό σχήμα μάς δείχνει ότι ο κανόνας που διέπει τις εκάστοτε κοινωνίες στο θάνατο ανατρέπεται. Έχουμε λοιπόν από τη μία το παραδοσιακό μοιρολόι που, όπως προαναφέρθηκε, κάνει τη διάκριση την ώρα του μοιρολογήματος του νεκρού από το όλον σε συγκεκριμένο άτομο και έτσι ο νεκρός διαχωρίζεται από το σύνολο, γινόμενος το κεντρικό πρόσωπο, του οποίου τα προσωπικά χαρακτηριστικά υπερτονίζονται, και από την άλλη στο ηλεκτρονικό μοιρολόι, όπου, έχοντας συγκεκριμένο θάνατο για τον οποίο γίνεται λόγος οδηγούμαστε σε γενικεύσεις. Ουσιαστικά ο ηλεκτρονικός θρήνος διευρύνεται, δεν είναι ότι απευθύνεται μονάχα σε μεγαλύτερο κοινό με μεγαλύτερη δυναμική, αλλά τα ηλεκτρονικά μοιρολόγια, ενώ αναφέρονται σε συγκεκριμένο νεκρό, μοιάζει να αφορούν όχι μόνο αυτόν αλλά ολόκληρη την κοινότητα ή ακόμη και νεκρούς με παρόμοια χαρακτηριστικά. Εν αντιθέσει με τις παραδοσιακές κοινωνίες, όπου κάνουμε λόγο για συλλογικότητες παρ' ότι τα μοιρολόγια τους είναι περισσότερο ατομοκεντρικά και προσωποποιημένα. Παρ' όλα αυτά υπάρχουν περιπτώσεις που τα δύο είδη συνυπάρχουν. Σε ορισμένα από τα πολύ παραδοσιακά ορεινά χωριά του νησιού μπορούμε να συναντήσουμε νεαρές γυναίκες που επιλέγουν να κάνουν χρήση τόσο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και του ηλεκτρονικού μοιρολογιού όσο και του παραδοσιακού μοιρολογήματος που λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια της πρόθεσης και της ημέρας της κηδείας. Το μέσο φαίνεται να αλλάζει και η γυναίκα να γνωρίζει ότι το κοινό της μπορεί να διαφέρει και να επιλέγει να κάνει συνδυαστική χρήση και των δύο προκειμένου να ικανοποιήσει διαφορετικούς σκοπούς και εσωτερικές ή κοινωνικές ανάγκες. Και παρ' ότι αυτές οι περιπτώσεις αποτελούν εξαιρέσεις, το γεγονός ότι υπάρχουν γυναίκες που καταφέρνουν να συνδυάσουν τα δύο αυτά είδη, αποτελεί σημαντικό ζήτημα στα υπό μελέτη ακόμα αντικείμενα μας. Που μετά την ολοκλήρωση της έρευνας θα είμαστε σε θέση να οδηγηθούμε και στα ανάλογα ασφαλή συμπεράσματα.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στις παραδοσιακές κοινωνίες ο έλεγχος ήταν άμεσος ή έμμεσος και ασκούσαν μετά το πέρας του μοιρολογήματος από τον κύκλο των υπόλοιπων γυναικών, οι οποίες είτε επιδοκίμαζαν, είτε αποδοκίμαζαν τη μοιρολογίστρα. Στο ηλεκτρονικό μοιρολόι υπάρχει ένας έμμεσος κοινωνικός έλεγχος που δοκιμάζει τα χρηστά ήθη μιας πιο ελαστικής κοινωνίας, η οποία μοιάζει στο θάνατο να ακολουθεί πιο ισχυρά στεγανά. Μοιάζει δηλαδή μπροστά στο θάνατο η κοινωνία να στρέφεται στις παραδοσιακές αξίες, γιατί κανείς δε φαίνεται διατεθειμένος να ασχοληθεί να τις αλλάξει. Αυτό σχετίζεται με την σταδιακή απομάκρυνση του ανθρώπου από την τελετουργία του θανάτου. Το νεκρό σώμα το αναλαμβάνουν πλέον εξειδικευμένα γραφεία που έχουν ως στόχο να διατηρήσουν με τη σειρά τους το νεκρό στην πιο "ζωντανή" του κατάσταση προκειμένου το θέαμα να μη σοκάρει τον αποκομμένο σύγχρονο αστό.

Η εύπεπτη αυτή εικόνα θανάτου θέτει τη φθορά και τις ακραίες εκφράσεις πόνου στο περιθώριο. Είναι παρεκκλίσεις που θέτουν την ομαλή λειτουργία των σύγχρονων κοινωνιών σε ακραίο κίνδυνο. Και εδώ δημιουργείται ακόμα ένα οξύμωρο σχήμα: οι σύγχρονες κοινωνίες, με τη συνεχόμενη έκθεση τους στη βία, μέσα από τις ταινίες, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και την τηλεόραση, μοιάζει να μην ανέχονται τον θάνατο και τη φυσιολογική φθορά που επισύρει. Τείνουν να περιορίζουν στο ελάχιστο την εμπλοκή τους και να επιλέγουν απρόσωπες μορφές συμμετοχής. Ένα μοιρολόγημα πάνω από το νεκρό σώμα απαιτεί την έκθεση της μοιρολογίστρας σε αυτό, την παραμονή της μαζί του, την αλληλεπίδραση με τα συναισθήματα όσων μπαίνουν στο χώρο για να τον αποχαιρετήσουν, το συναίσθημα του πόνου μεγεθύνεται μέσω της τελετουργίας που δημιουργεί μια κατάσταση μυσταγωγίας, ένα χώρο κοσμικό μα και απόκοσμο, όπου μόνο οι διάμεσοι όπως οι μοιρολογίστρες έχουν λόγο. Το μοιρολόγημα που

εναλλάσσεται με τις φωνές και συνοδεύεται από το ξερίζωμα των μαλλιών και το ρυθμικό τραγούδιμα του. Το σώμα πάλλεται σε ένα ρυθμό που δίνει το ίδιο το μοιρολόι, η κίνηση που θυμίζει εκκρεμές αυξάνει τη δραματουργία και διατηρεί το ρυθμό στο μακάβριο αυτό τραγούδιμα.

Στο ηλεκτρονικό μοιρολόι, ο πόνος και ο λόγος της απώλειας διαμεσολαβούνται από μια οθόνη και ένα δίκτυο, μετασχηματίζοντας την ενσώματη, συλλογική τελετουργία σε ασώματη. Μια κειμενοκεντρική πρακτική πένθους που εκτυλίσσεται μέσω αναρτήσεων, σχολίων και εικονιδίων. Ο ηλεκτρονικός θρήνος γεννάται στη σιωπή· το μόνο που ζητά είναι ο πόνος και ένα πληκτρολόγιο, καθώς η φωνή, ο λυγμός, το κλάμα και οι χειρονομίες υποχωρούν μπροστά στην αθόρυβη πληκτρολόγηση και την ατομική ανάγνωση η οποία ευνοεί και μια ατομική οριοθέτηση. Έτσι αποκόπτεται από το ρυθμοτονικό μέτρο, τη μουσικότητα και τη θεατρικότητα της κίνησης που συγκροτούν την προφορική επιτέλεση, στοιχεία καίρια για την μνημονική και κοινωνική λειτουργία του θρήνου σε προφορικά περιβάλλοντα. Παρά την ψηφιακή επέκταση του πένθους στον χώρο και τον χρόνο, με μνημονικούς τόπους που παραμένουν διαθέσιμοι και μετά τον θάνατο στο κοινωνικό δίκτυο, η απώλεια της συμπαρουσίας και της σωματικής συνεπιτέλεσης αλλοιώνει το τελετουργικό του χαρακτήρα. Κατ' αποτέλεσμα, το ηλεκτρονικό μοιρολόι συχνά απομακρύνεται από τη ζωντανή μιμητική πράξη και τείνει προς μια ψυχρή, αποστασιοποιημένη και απρόσωπη κατάθεση σκέψεων και συναισθημάτων. Έτσι ο ηλεκτρονικός θρήνος που γεννάται στη σιωπή μέσα σε ένα δωμάτιο ασφάλειας, αποκομμένος εντελώς από την πραγματική εικόνα του νεκρού σώματος, φτάνει τη δραματουργία στο επίπεδο που επιτρέπουν τα προσωπικά όρια του ατόμου που συνθέτει το μοιρολόι, ο γραπτός λόγος επιτρέπει τη διόρθωση και το φιλτράρισμα των σκέψεων μέχρι την τελική κοινοποίηση, δεν είναι λόγος αυθόρμητος, χωρίς να μπορούμε να ισχυριστούμε ότι δεν είναι το ίδιο πηγαίος. Και τα δύο είδη πυροδοτούνται από τον πόνο της απώλειας, οι άνθρωποι πενθούν, λυπούνται και σε πολλές περιπτώσεις με ειλικρινή αυθορμητισμό επιλέγουν αυτόν τον δημόσιο αποχαιρετισμό. Έναν ύστατο λόγο, μια υστεροφημία στο δικό τους νεκρό αγαπημένο.

Ίσως τελικά οι συλλογικές μας μνήμες να είναι δυνατότερες απ' ό,τι νομίζουμε ως σύγχρονοι αστοί. Και η μαυροντυμένη μορφή, που αυτόματα το μυαλό μας ταυτίζει με τη λέξη μοιρολόι, να ζει μέσα μας. Ίσως να ξέρουμε ότι, όπως ακόμα και σήμερα οι μάνες αισθανόμαστε την ανάγκη να τραγουδάμε στα νεογέννητα μωρά μας, να έχουμε την ίδια ανάγκη να "τραγουδάμε" και τους νεκρούς μας. Και μπορεί το ηλεκτρονικό μοιρολόι να στερείται της μουσικότητας και του ρυθμού λόγω του στείρου περιβάλλοντος όπου αναρτάται, όμως καθώς το διαβάζουμε είναι σα να αντηχεί στα αυτιά μας η απόκοσμη φωνή της μοιρολογίστρας, που μαυροντυμένη κινείται ρυθμικά πάνω από το νεκρό σώμα κλαίγοντας και προσκαλώντας και μας στο συλλογικό κλάμα. Το κύμα του πόνου συνεπαίρνει τον αναγνώστη και διαρρέει τη ραχοκοκαλιά καταλήγοντας στη δική μας ψυχή, κάνοντας επίκληση στη συλλογική μας ταυτότητα και μνήμη που αιώνια ταξιδεύει από γενιά σε γενιά, ακόμα και όταν ο δεσμός με τις ρίζες φαντάζει να έχει διαρραγεί⁷⁸.

⁷⁸ Αυτό δεν είναι απόλυτο καθώς υπάρχουν ορισμένες εξαιρέσεις που συνδυάζουν σήμερα και τα δύο είδη, τόσο το παραδοσιακό όσο και το ηλεκτρονικό μοιρολόι

Αντί epilόγou

Λόγω της φύσης της έρευνάς μου αισθάνομαι έντονη την ανάγκη να διευκρινίσω ότι τα μοιρολόγια τα προσεγγίζω με ιδιαίτερη ευαισθησία, σεβόμενη πάντοτε τον πόνο που τα γεννά. Η χρήση τους από εμένα γίνεται αποκλειστικά για ερευνητικούς σκοπούς, που στόχο έχουν να αναδείξουν την ομορφιά και τον ρόλο του μοιρολογιού στην Κρητική κοινωνία, τόσο την παραδοσιακή όσο και τη σύγχρονη.

Το μοιρολόγημα ως πρακτική που, αντί να εξαλειφθεί, όπως συνέβη στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, στην Κρήτη μετασχηματίστηκε σε μια σύγχρονη εκδοχή του εαυτού του, που διατηρεί τα αρχέγονα χαρακτηριστικά του προσαρμοσμένο στις σύγχρονες επιταγές.

Με σεβασμό και δέος λοιπόν στεκόμαστε μπροστά του, με σκοπό να το κατανοήσουμε καλύτερα και να παρουσιάσουμε την ομορφιά του ακόμα και σε μια φαινομενικά σκοτεινή περίοδο που συνιστά ο θάνατος. Είναι η αχτίδα φωτός, η αγάπη και το νοιάξιμο που το τροφοδοτούν και ηρεμούν τις ψυχές ζωντανών και πεθαμένων.

Με μεγάλο σεβασμό σας ευχαριστώ για τα μοιρολόγια που μοιραστήκατε μαζί μου ή τα μοιρολόγια που δημόσια κοινοποιήσατε και ταξίδεψαν μέχρι εμάς.

Βιβλιογραφικές Πηγές

Ελληνόγλωσσες βιβλιογραφικές παραπομπές

- Αγγελής, Ν. (1966). Κρητικός λαϊκός θρήνος: μοιρολόγια και μοιρολογήτρες. Αθήνα : χ.ε.
- Αλεξιάς, Γ. (2002). Η διαχείριση του θανάτου στο νοσοκομείο: Η εργαλειοποίηση της ανθρώπινης ύπαρξης. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 108-109, 229-256.
- Αλεξίου, Μ. (2008). Ο τελετουργικός θρήνος στην Ελληνική παράδοση. Αθήνα : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Βλαστός, Π. (1893). Ο γάμος εν Κρήτη : Ήθη και έθιμα Κρητών. Αθήνα: Τυπογραφείο Σακελλαρίου.
- Babbie, Earl. (2018). Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα: επιμέλεια: Ιωάννης Κατερέλος, Σεβαστή Χατζηφωτίου: μετάφραση: Αγαμέμνων Μηλιός, Παρασκευή Παπαδοπούλου, Γιάννης Βογιατζής. Αθήνα: Κριτική.
- Bacque Marie-Frederique.(2007). Πένθος και υγεία, άλλοτε και σήμερα- Το σοκ της απώλειας- Οι ψυχολογικές επιπτώσεις- Η αντιμετώπιση. Αθήνα: Θυμάρι.
- Baud-Bovy, S. (2006). Μουσική καταγραφή στην Κρήτη: 1953-1954: υλικό από την εθνομουσικολογική έρευνα / του Samuel Baud-Bovy. Αθήνα : Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο Μέλπως Μερλιέ.
- Bourdieu, P. (2007). Η ανδρική κυριαρχία. Μτφρ: Έφη Γιαννοπούλου. Αθήνα : Πατάκης.
- Γιαλαμά, Δ., Γ. (2009). Ελληνίδες μάγισσες στη Βενετία : 16ος-18ος αιώνας. Αθήνα : Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- Jeannarakis, Anton (1876). Άσματα Κρητικά μετά διστίχων και παροιμιών: φίλοι πανεπιστημίου Κρήτης (2005).
- Δαλιανούδη, Ρενάτα (επιμ.) (2021). “Ηπειρώτικο μοιρολόι... του θρήνου”, τηλεοπτικό ντοκιμαντέρ στο πλαίσιο της σειράς “Σαν παραμύθι”, σκηνοθ. Ν. Παπαθανασίου, ΕΡΤ 2 (21& 28/3/2021).
- Douglas, M. (2006). Καθαρότητα και κίνδυνος: Μια ανάλυση των εννοιών της μιαιρότητας και των ταμπού, Μτφρ.: Αίγλη Χατζούλη. Επιμ. Θεόδωρος Παραδέλλης. Αθήνα : Πολύτροπον.
- Genner, A., (2016). Τελετουργίες διάβασης : συστηματική μελέτη των τελετών; εισαγωγή, Μτφρ.: Θεόδωρος Παραδέλλης. Αθήνα : Ηριδανός.
- Κανελλάτου, Π. (2007). Το Μοιρολόι στις Νεοελληνικές Τελετουργίες του Θανάτου, Επισκόπηση Μελετών από το 19ο Αιώνα έως σήμερα. (Α δημοσίευτη Πτυχιακή Εργασία). Τμήμα Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής. Σχολή Μουσικής Τεχνολογίας. Α.Τ.Ε.Ι. Ηπείρου.

Κελαϊδής, Π.(1983). Ριζίτικα για τα Σφακιά. Αθήνα: Αφών Βαρδινογιάννη.

Κορρέ - Ζωγράφου, Κ. (1978). Νεοελληνικός Κεφαλόδεσμος. Αθήνα: Ιδιωτική.

Κυριακίδου - Νέστορος, Άλκη. (1978). Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας :κριτική ανάλυση. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

Λυγινού, Αγγελική.(2025). Το μοιρολόι ως γυναικεία θρηνητική πρακτική και οι μετασχηματισμοί του : η περίπτωση της Κρήτης. Χανιά: Ραδαμανθύς

Μακρής, Χίστος.(1981). Επικήδειος γάμος. Αθήνα: Κνωσός.

Μαρκάκης, Γιώργος (2016). Οι πρωτοθυγατέρες. Μουσείο παραδοσιακής ζωής Κρήτης: Λυχνοστάτης.

Μότσιοι, Γιάννης. (1995). Το ελληνικό μοιρολόγι: προβλήματα ερμηνείας και ποιητικής τέχνης. Θεσσαλονίκη: Κώδικας.

Οng, W.(1982). Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης

Παπαδάκης, Κ., Η. (2016). “Ο Χάρος και ο Άδης στα κρητικά μοιρολόγια του Παύλου Βλαστού”. Στο Κ. Δ. Μουτζούρης «Τα κρητικά μοιρολόγια», Πρακτικά Συνεδρίου, 13, 14 και 15 Νοεμβρίου. (353-394). Βαρβάροι, Αρχάνες: Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας.

Saupier, Guy. (1999). Ελληνικά δημοτικά τραγούδια : τα μοιρολόγια. Αθήνα : Νεφέλη.

Saupier, Guy.(2018)Αδικία: Το κακό και το άδικο στο Ελληνικό δημοτικό τραγούδι: MIET.

Σερεμετάκη, Κ. Νάντια. (1995). Η τελευταία λέξη στις Ευρώπης τα άκρα : διαίσθηση, θάνατος, γυναίκες. Αθήνα : Νέα Σύνορα.

Σηφάκης, Ι., Γ. (2019). Δίκτυα: εφαρμογή στη μελέτη παραμέτρων του κρητικού μοιρολογιού. (Διδακτορική Διατριβή). Τμήμα Θεολογίας. Θεολογική Σχολή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Τσαντηρόπουλος, Άρης. (2004). Η βεντέτα στη σύγχρονη ορεινή κεντρική Κρήτη. Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Τσουδερός, Γ., Ε. (1976). Κρητικά μοιρολόγια: με πλήρη σχόλια και κριτική παρουσίαση. Αθήνα : [χ.ε.]

Turner, Victor W. (2015). Από την τελετουργία στο θέατρο : η ανθρώπινη βαρύτητα του παιχνιδιού. Μτφρ.: Φώτης Τερζάκης. Αθήνα: Ηριδανός.

Ψυχογιού, Ε. (2008). «Μαυρηγή» και Ελένη: τελετουργίες θανάτου και αναγέννησης : χθόνια μυθολογικά, νεκρικά δρώμενα και μοιρολόγια στη σύγχρονη. Αθήνα : Ακαδημία Αθηνών, 2008.

Ξενόγλωσσες βιβλιογραφικές παραπομπές

Danforth, Loring M. (1982). The death rituals of rural Greece /by Loring M. Danforth, photos by Alexander Tsiaras. Princeton, N.J. : Princeton University Press.

Hastrup, K.(1993). The Semantics of Biology: Virginity, in Defining Females. New York : John Wiley.

Holst-Warhaft, Gail. (1992). Dangerous voices: women's laments and Greek literature. London; New York: Routledge.

Panourgia, E., N., K. (1995). Fragments of Death, Fables of Identity: An Athenian Anthropography. London: The University of Wisconsin Press.

Rogers, C. R. (1945). The nondirective method as a technique for social research. American Journal of Sociology, 50, 279-283. Retrieved from <https://doi.org/10.1086/219619>.

Rosenthal G. The Healing Effects of Storytelling: On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling. Qualitative Inquiry. 2003;9(6):915-933. doi: 10.1177/1077800403254888.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΜΟΥΣΙΚΗΣ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ